

Олександр Барвінський

**ОПОВІДАННЯ
з всесвітньої історії**

II часть

Нововічна доба

Олександр Барвінський

ОПОВІДАННЯ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

II часть

Нововічна доба

З 29 ілюстраціями

Берлін 1924

Накладом видавництва „Українське Слово“

----- Всі права застережені. -----
Copyright by „Ukrainske Slowo“.
Buch- u. Zeitungsverlag, G. m. b. H., Berlin.
1924.

Друковано в Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, Berlin C2.

НОВА ДОБА.

1. Найважніші відкриття.

З того часу, як Турки осадовилися в західній Азії, трудно було Європейцям діставати дорогоцінні плоди з Індії. Тим-то треба було глядіти вигіднійшої дороги до сего чудесного краю. В Португалії додумалися, що можна найти дорогу до Індії довкола Африки. Португальський королевич Генрих, названий Мореплавцем, виправився в морську подорож попри західне побереже Африки. В пригоді стало йому винайденне компасу (магнетної голки), приписуване одному Італійцеві. В сій подорожі відкрив він острів Порто Санто (Святий острів), а в слідуючій році острів ще зовсім незаселений, вкритий пралісом, Мадейру. Звідтам доплив він до Азорів і Канарійських островів. Опісля Португальці дісталися до устя ріки Сенегаль¹⁾, де вперше зустрінулися з дикими Муринами. Відтак оплили Зелений пригірок і причалили до Гвінеї, звідкля привезли волотий порошок, слоневу кість та інші дорогоцінності.

По смерті Генриха Мореплавця спинилися на довший час морські виправи за новими відкриттями. Колиж вступив на португальський престіл Іван II (1481. р.), вислав мореплавця Вартоломея Діаца з приказом, так довго плисти в південнім напрямі, поки не досягне південної кінчини Африки. З великими трудами й небезпеками осягнув він на останку сю ціль. А що тоді були там грізні бурі, назвав Діац сю кінчину Африки Пригірком бур, одначе король надав їй назву „Пригірок доброї надії“, бо була тепер надія, відкрити морську дорогу до Індії.

¹⁾ На західнім побережу Африки.

Ся надія здійснилася вже за влади слідуючого португальського короля. Сміливий мореплавець Васко де Гама оплив щасливо південну кінчину Африки і причалив до Калікут (1498. р.) на західнім побережжю Індії. Заходи Португальців до віднайдення морської дороги до Індії, навели тимчасом на відкриттє Америки.

Відкриттє Америки. Христоф Колюмб, син ткача з Генуї (в Італії), вже в 14-ім році життя став моряком і додумався, що їдучи з Європи в західнім напрямі можна певно дістатися до Індії. Але в Португалії висміяли його розумованнє. Тим-то він звернувся о підмогу на своє підприємство до Іспанії. Королева Ізабеля, дружина короля Фердинанда Католицького, призначила на сю подорож три кораблі. З ними виправився Колюмб (3. серпня 1492. р.) в дорогу і по 70 днях причалив до острова Гвангані та назвав його С а н С а л ь в а д о р (Св. Спаситель). Він належить до громади Багамських островів. Опісля Колюмб поплив у південнім напрямі і відкрив острови Кубу, Ямайку, Гаїті і Порто-Ріко, котрі разом звуться Великими Антилями. Колюмб думав, що він найшов бажаний східний край, назвав відкриті острови Індією та після того серед страшної бурі вернувся до Європи. Він виправлявся ще тричі до Америки й добився до устя ріки Оріноко (на північнім побережжю південної Америки). Іспанські товариші Колюмба завидували йому та ненавиділи його задля його італійського роду і тому обжалували його перед іспанським королем, начеб-то він поводився з великою жорстокістю і допускався всякої самоволі. Колюмба приставлено в кайданах до Європи і поставлено перед суд. Одначе королева переконалася про його невинність, веліла його визволити і виявляла йому повне довірє. З журби задля зазнаної невдяки занедужав Колюмб і забутий помер у нужді в Валядолід, в Іспанії (1506. р.).

Відкриту нову часть світа названо Америкою, по імени Італійця Америго Веспуччі, котрий видав перші карти й описи нових земель. Населенців сих земель названо Індіанами, бо Колюмб думав, що відкриті ним острови се Індія і тому опісля сі Антильські острови названо Західними Індіями, щоби відріжнити їх від Індії в Азії.

Дальші відкриття в Америці. Європейці робили відтак дальші відкриття в Америці. Іспанець Б а л ь б о а переправився пішки суходолом через Панамську перешийку і з великими перепонами дістався на побереже Великого океану. Ф е р д и н а н д К о р т е ц завоював Мексиканську державу, котрої населення відзначалося високою культурою. В містах були величаві будівлі, а в краю гарно розвите хліборобство і промисл. Опісля Кортес здобув Каліфорнію, а Франц Пізаро відкрив багатий золотом край Перу в південній Америці, де населенці визначалися також високою культурою. Кортес і Пізаро були також Іспанці.

Португалець Ф е р д и н а н д Магелан оплив південну Америку й вишравився в першу подорож довкола світа (1519—1521), але на Філіппінах (островах недалеко південно-східного побережа Азії) убили його тамошні населенці. Його керманич поплив дальше в тім самім напрямі й вернувся щасливо до Європи. Ся подорож довкола світа стала доказом, що земля є кулиста.

Європейці приїзжі до нової части світа бажали скоро збогатитися і тому нелюдським способом знущалися там над тубильцями (місцевим населенням). Тубильців приневольовали до управи всяких рослин (на т. зв. плянтаціях) і до тяжких робіт у копальнях. За червоноскірих тубильців вступався Домініканець Лис Казас і радив спроваджувати замість немічних Індіанців сильних Муринів з Африки, бо вони були придатніші до тяжких робіт. Наслідком того купували та привозили Іспанці Муринів до Америки, де вони, яко невільники, працювали в плянтаціях цукрової трости, кави та бавовни. Таким способом почалася страшна торгівля невільниками і тривала аж до 19-го століття.

З нововідкритої Америки, з „Нового світа“, привозили до Європи всякі доси незнані плоди, б у л ь б у й к у к у р у з у та т ю т ю н. Із „Старого світа“ дісталися до Америки збіжжя, овочі, огородовини, кава та цукрова трость і там почали їх управляти. Португальці й Іспанці стали першими мореплавними народами світа й вихісновували багаті американські копальні золота та срібла. Веслід за ними почали там засновувати оселі (колонії) Голляндці, Англіїці і Французи, а на останку Італійці та Німці. До Америки переселилося чимало Словян, між тими багато Українців і Поляків. З того часу торгівля, обмежена доси на Середземне і Балтійське море, стала світовою, океанічною,

а міста положені на побережах Атлантийського океану (як Лісбона, а побіч неї Антверпія й інші) стали головними осередками торгівлі.

2. Відродини наук і мистецтв в Італії.

а) Відродини наук.

Великі відкриття мали велике значіння для Європи і її господарства, причинилися до поширення географічних і природничих відомостей та викликали великий переворот в умовах життя. Хоч провід у тих морських подорожах обняли Португальці й Іспанці, але почин до того дав Італієць Колюмб. Італійці дали понуку до нового життя й умового руху, яко спадкоємці римської культури і черпали з жерела спершу латинського, а відтак і з грецького письменства. Нещаслива овлада Царгорода Турками спричинила сю одну корисну подію, що чимало учених Греків звідтам переселилося до Італії. Сі учені розбудили між Італійцями замилованнє до грецького письменства. Італійці почали наново вчитуватися в творах старинних латинських письменників, котрі для них не були зовсім чужими, а відтак виучували грецьке письменство. Нагромаджених в Італії достатків уживано на пособлюваннє наукам і мистецтву. Хоч Італія була роздроблена на малі держави, то міста і князі розвинули живий умовий рух. Науки плекано не тільки на папськїм дворі, але й на дворі багатї купецької семї Медицеїв у Фльоренції. Особливож К о з м а М е д и ц е й , хоч не мав ані уряду, ані титулу, був, як колись Перікль в Атенах, справжнім володарем Фльорентійської республіки і довів там письменство, науку і мистецтво до найвисшого процвіту. Почали там наново вчитися грецького язика, забутого в середніх віках та читати твори славних грецьких письменників, а семя Медицеїв не щадила гроша на віднайденнє незнаних ще творів¹⁾. Учені мужі утворили товариство, зване П л я т о н с ь к о ю А к а д е м і є ю , де обходили торжественно пам'ять уродин славного філософа Плятона. Тим способом в Італії твори старинних латинських та грецьких письменників стали

¹⁾ Шлях до відродин наук промостив у XIV. віці уроджений Фльорентинець, Данте Алієрі, один з найбільших поетів людства, творець літературного язика італійського, знаменитою поемою „Божественна Комедія“ (Пекло, Чистилище, Рай).

підвалиною до відродин новочасних наук і мистецтва. Між Італійцями найшлися ученики грецьких учених, знавці всяких наук (філософії, вимови, поезії), які відносяться до чоловіка. Метою тих наук було, зрозуміти духа і спосіб думання старинних письменників, латинських і грецьких (званих клясиками¹⁾), і на тих основах свобідно розвивати всі умові с и л и ч о л о в і к а. А що чоловік в латинськiм язичі зветься „homo“, отже таку освіту чоловіка, подавану на основі тих наук, звали г у м а н і з м о м, а тих учених, що витичили собі мету до поширення такої освіти, звали г у м а н і с т а м и. Їх провідниками мали бути старинні Греки, котрі довели письменство, науки і мистецтво до найвисшої досконалости. Італійські, а за їх приводом також інші письменники почали вчитуватися в творах старинних письменників (клясиків, в клясичних творах) та наслідувати їх. В Італії позасновувано висші школи (університети), а до них горнулася молодіж з ріжних країв ізза Альп, а також з Польщі (між иншими поет Кохановський і інші) та з Руси (з Полоцька Скорина, що опісля переложив Біблію білоруською мовою) і розновсюджували гуманізм в інших європейських краях. Італійські володарі (особливо Медицеї з Фльоренції), міста і папи щедро підпомагали учених. Збирано й переписувано старинні рукописи клясичних письменників, засновувано прилюдні книгозбірні, а між ними була найбогатша в а т и к а н с ь к а (в папській палаті Ватикані). Особливо папа Лев X. († 1521. р.) громадив писарів для переписування рукописий та висилав знавців, щоби відшукували клясичні твори.

Окрім клясичних наук (гуманізму) розвинулися тоді в Європі інші галузи знання: природописні науки, математика й астрономія. Розвиток сих наук довів до вельми важного досліду і звороту в астрономії, довершеного М и к о л а с м К о п е р н і к о м (ур. в Торні), учеником Краківської Академії. В творі про „К р у ж е н н є н е б е с н и х т і л“ Копернік виложив, що сонце є осередком планетарної системи, що земля обертається довкола своєї осі, а із своїм товаришем, місяцем, кружить около сонця. Над сим твором трудився він 36 літ і присвятив його папі Павлови III. та дожив сего вдоволення, що перед смертю оглядав сю книжку вже напечатану.

¹⁾ Т. с. вірцевими письменниками.

б) Відродини мистецтв в Італії.

Розбудження замиловання до старинного письменства спонукало також митців відшукувати старинні пам'ятники та збирати і громадити останки мистецтва. Варварами знищені і розвалинами привалені останки мистецтва, будівлі і статуї, відгребувано, очищувано та розсліджувано. Це довело до зрозуміння цінності і краси старинного мистецтва, до його оживлення і відродин¹⁾. Наслідком того проявилася переміна передусім у будівництві (архитектурі). Замість готичного стилю введено стиль відродин (ренезансовий, з йонськими, дорійськими або коринтськими стовпами, луки й круглі склеплення, плоскі повали і кривлі). Відгребувано з землі і звалищ та обережно споювано старинні різьби й статуї. Різьбари і живописці наслідували живого чоловіка і природу, а тим способом творили досконалі твори, знамениті, чудові взірці.

Наслідком щедрого пособлювання італійських володарів, особливо ж папів, сим змаганням митців і прикрашування Риму та папської палати, Ватикану, розвинувся сей мистецький рух до небувалих розмірів. Найбільшу славу добув собі знаменитий архитект **Браманте** величавою будовою в стилі відродин церкви св. Петра в Римі (№ 1), а **Михаїл Ангел**, родом Фльорентинець, всесторонній мистець, архитект, різьбар (№ 2), живописець і поет найбільшою в світі куполою (банею) на сій церкві. У Фльоренції прикрасив він гробниці тамонніх володарів (Медицеїв) чудовими нагробниками, гробницю папи Юлія II. в Римі величавою статуєю **Мойсея**, а Сикстинську каплицю в Ватикані великанськими образами „Сотворення світа“ (на повалі) і „Страшного суду“ (на стіні). У Фльоренції збудував творець стилю відродин, **Брунелескі**, катедру (№ 3) з славною куполою небувалого доси розміру.

В живописи осягнула безсмертну славу трійця великих митців: **Леонардо да Вінчі**, **Михаїл Ангел** і **Рафасль Санті** (звичайно званий Рафаслем). Перший з них намалював на стіні монастиря в Медіоляні²⁾ славу „Гайну Вечерю“ (№ 4), а Рафасль був найзнаменитішим між усіма давнішими і сучасними живо-

¹⁾ По французьки: ренезанс, стиль ренезансовий.

²⁾ Мозаїкова копія сего великанського образу є в церкві Мінорітів у Відні.

писцями. Окружений численною громадою митців і учеників, щедро пособлюваний папою, трудився в Римі аж до смерті, а хоч умер уже в 37. році життя, полишив безліч творів недосяжної краси. Чудові його Мадонни (образи Прн. Діви), розкинені по всяких галеріях образів, а найцінніша з них „Мадонна Сикстинська“ (в галерії у Дрездені) (№ 5). У Ватикані прикрасив Рафаель цілу низку великих світлиць (т. зв. станци) історичними образами, а найзнаменитий між тими „Атенська Школа“ зображає у вельми проглядній палаті згромаджених грецьких поетів, філософів та Олександра Македонського.

Окрім Риму, столиці папи і Церковної держави, та Фльоренції, столиці Медицеїв, проявився живий мистецький рух ще й по інших італійських містах, у Медіоляні та Венеції. Медіоляні дійшов під владою князів Сфорців (з сеї сімі походила Бона, дружина польського короля Жигимонта Старого) високо розвигтим промислом до великого богатства та могутности, так що опирався навіть владі німецьких цісарів, коли вони намагалися володіти в Італії.

Надморська республіка Венеція, котрою кермували т. зв. дожі (начальники), вславилася не тільки широко розвигтою морською торгівлею і цвітучим промислом (венецькі сукна, шовки, зеркала, скло і т. п.) та величезними богатствами, але й стала огнищем мистецтва. Тіціан, мистець красивої живониси, живописав між іншими славний образ „Христа з фарисеєм“, котрий допитується, чи треба платити данину цісареві, а Кореджіо вславився мистецьким способом зображування розділу світла і тіни („Св. Піч Вифлесьма“) (№ 6).

в) Відродини в Німеччині та Нідерляндах, пробліски його в Польщі і на Руси.

Відродини в Італії проявили свій вплив також у Німеччині, Нідерляндах і в сусідних краях, особливо в мистецтві. Місто Нірнберґ (Нюримберґа) стало осередком мистецького руху й осідком знаменитих митців. Тут визначився Віт Ствош, сишчер і різьбар, творець головного престола в Марійській церкві в Кракові і нагробника Казимира Ягайловича в церкві на Вавелю. Там знаходиться також славна Жигимонтівська каплиця (№ 7), прикрашена італійськими митцями. У Львові збудував архитект Римлянин, Павло Домінічі, церкву Успенія Пр. Богородиці (№ 8), найкрасний памятник на всій

Україні-Руси в стилю відродження з величавою дзвіницею (побіч неї славна церковця Трех Святителів). Високу досконалість осягнуло відродження в Німеччині в живописних творах Альбрехта Дірера з Нюрнберга (найбільш знаний образ „Чотири Апостоли“ (№ 9), котрий був також знаменитим дерево- і мідиритником.

В Нідерляндах зацвила живопись аж в XVII. ст. (голяндська школа). Голяндці витворили саморідну красивість у живописи під впливом яскравого соняшного освітлення богато наводненого краю, а також хвилястого замрачення і дали сему вираз мистецьким розкладом світла і тіни. Найзнаменитшим бельгійським живописцем був Рубенс (п. пр. „Зняте з хреста“), а в Голяндії найбільшим і всестороннім живописцем був Рембранд. Його образи визначаються подібним освітленням як у Кореджя („Рембрандівське світло“). Голяндські живописці зображали окрім релігійних предметів також живо і вірно з сучасного народного життя схоплені постати й події і впровадили народній напрям у живописи.

3. Внутрішня німеч Німецького цїсарства. Зріст могутности Габсбурського роду і спорідненне з Ягайлонами.

Під кінець середніх віків Німеччина роздробилася на численні малі держави і через те ослабла цїсарська влада, а в державі проявився розлад і усобиці між німецькими князями і містами. В тім часі і з почином нововічної доби сидів на німецькім престолі цїсар Максиміліян I., званий „останнім рицарем“, бо тоді наслідком винайдення стрільного пороху рицарський тяжко оружний стан утратив своє значінне. Змїнився дотеперішній спосіб войовання, а місце рицарів заняли спершу наємні (затяжці), а відтак сталі війська. Не вспів він, правда, завести в Німеччині тривкого ладу, одначе подружжями Габсбурського роду з королівським родом в Іспанії і з Ягайлонським у Польщі стали перегадом Габсбурги найбільшою потугою в Європі. До австрійських країв, що займали всю область східних Альп, придбав Максиміліян богаті Нідерлянди і велику іспанську державу з ново відкритими краями в Америці. Габсбурське володарство займало такі великі простори, що там, як говорено, не заходило сонце.

Максиміліян досягнув також важні успіхи для Габсбурзького роду на пам'ятнім з'їзді (конгресі) з Ягайлониами у Відні (1515. р.). Зіхалися там обидва брати: Володислав, король чеський і угорський, з сином Людвигом і донькою Анною, та Жигмонт I., король польський, а з ними заключив Максиміліян договір, котрим Ягайлонський рід споріднився з Габсбурьським. На основі сего договору мав опісля одружитися внук Максиміліяна, Фердинанд, з Анною Ягайлонкою, донькою Володислава, а Людвик Ягайлонець, одинокий син Володислава, з внучкою Максиміліяна, Марією. Тим обопільним подружжям підготовив Максиміліян прилук Чех і Угорщини до Австрії на основі договору, що Габсбурги мають одідичити ці краї на випадок раншого вимертя Ягайлонів. (Людвик Ягайлонець поляг безпотомно 1526. р. в бою з Турками і тоді корона чеська й угорська дісталася Фердинандови, внукови Максиміліяна.)

Цісар Максиміліян був вельми образований; крім рідної мови вмів багато інших, любувався в науці і мистецтві, писав поезії і приятелював з ученими і митцями, особливо з найславнішим тодішнім живописцем, Альбрехтом Діrerом.

По смерті Максиміліяна вибрано цісарем старшого його внука, Карла V., а що його держава була вельми простора, відступив він австрійські краї молодшому братови Фердинандови. Тим способом Габсбурьський рід розділився на дві вітки, одна панувала в іспанських краях, друга в австрійських.

4. Роздвоєнне в Церкві і реформація.

Ще за володіння цісаря Максиміліяна почалися релігійні спори, що поширилися мало що не по всіх християнських краях і довели відтак до великих боротьб і страшних війн. Протягом 14-го і 15-го століття проявився в католицькій Церкві значний занепад і викликавав невдоволення церковними відносинами. Підношено докори, що духовенство займається більше світськими, як церковними справами, що веде виставне життя тай що між духовенством обнижилася просвіта й наука. По монастирях, колишніх огнищах високої культури і науки, проживали часто монахи, котрі там ішли задля вигідного й безжурного прожитку

без відповідного призвання до монашого чина. Через те діялися в католицькій Церкві всякі надужиття, а серед духовенства занепала карність. Тим-то протягом 15-го століття накликувано до переведення основної поправки і реформи Церкви. Правда, збиралися в тім столітті кілька раз вселенські собори, щоби перевести потрібну поправу (реформу), однак не досягнуто там бажаної мети. Передусім справа надаваних головою католицької Церкви відпустів, при котрих складано жертви н. пр. на війни з Турками і інші церковні потреби, викликували непорозуміння і спори. Папа, Лев X., великий любитель мистецтва (з родини Медичеїв), бажав зібрати, потрібні на будову величавої церкви св. Петра, значні засоби. Відкликнувся отже до всіх християнських народів, щоби причинилися до сеї будівлі і в тій цілі оголосив повний відпуст. Щоби досягнути сеї відпуст, повинні були вірні щиро жалувати за гріхи, сповняти добрі діла (н. пр. відбувати побожні паломництва), а по змозі причинитися грошовим датком до будови церкви св. Петра. В Саксонії голосив сеї відпуст суперечно з постановами Церкви Домініканин Тецель і не простував хибних поглядів народу про відпусти, неначеб-то за гроші можна досягнути розрешення і наслідком того викликав згіршення й обурення між розумнішими людьми.

Проти того виступив німецький монах Мартин Лютер, професор богословських наук, чина Августинів. Він вславився яко знаменитий проповідник і з великою вильністю вивчував св. Письмо. Слава його імени рознеслася по всій Німеччині, коли виступив проти надуживань відпустів. На дверях церкви в Вітенберзі прибив він на передодні Всіх Святих (1517) 95 речень (тез) головно про надужиття відпустів, заявив, що готов їх боронити і ззивав учених до розправи.

Але хоч ніхто не явився до розправи з Лютером, його речення поширилися печатно по всій Німеччині і викликали завзяті суперечки. А що Лютер виступав не тільки проти надуживань, але й проти самих відпустів і проголошував суперечно з католицькою вірою погляди, папа обложив його клятвою (т. є. виключив його з католицької Церкви). Папське письмо (буля) осудило майже половину речень Лютера незгідними з наукою католицької Церкви (єретичними). Роздратований тим спалив він прилюдно папську булю в приваті численно згромадженого народу і тим способом зірвав усяку зв'язь з католицькою Церквою, з Римом.

В Німеччині був тоді цісарем внук Максиміліяна I., Карло V. з Габсбурського роду, могутний володар Німеччини, Австрійських країв, Іспанії і всіх нововідкритих земель в Америці. Цісар візав Лютра, щоби відкликав свою науку суперечну з католицькою Церквою. Колиж Лютер не вчинив сего, цісар проголосив його виключеним з держави (банітом), а його писання засудив на спаленнє. Лютер мав одначе між німецькими князями прихильників і один із них (саксонський князь) переховував Лютра на своїм замку. Тут Лютер займався перекладом св. Письма німецькою мовою і таким способом став творцем новочасного німецького язика літературного.

Тимчасом писання Лютра поширювалися в Німеччині, число його прихильників бисто зростало, а в Саксонії проявилися грізні заворушення. З церков викидано образи і нищено та проголошувано спільність майна (комунізм). Селяни гноблені панами по свому зрозуміли писання Лютра про християнську свободу, що нова віра подасть їм шільги в тягарах, і домагалися знесення лідданства і роботизи та оплати десятин, а все те довело до кровавих розрухів. Лютер вернувся із свого утаеного побуту до Вітенберґи і в проповідях різко картав ті заворушення, а князям повелося їх втихомирити з великим трудом.

Лютер задумав тепер християнську віру зреформувати (змінити) відповідно свому розумінню. Основою сеї „евангелицької віри“ признавав він лише св. Письмо (Біблію), бо по його та його прихильників думці тільки там находилося „чисте евангеліє“ (наука Христова). Він задержав тільки тайну хрещення і св. евхаристії під двома видами (хліба і вина), зніс службу Божу і сповідь, а евангелицьке богослуженнє складалося лише з молитви, співу і проповіди в німецькїм язичі. В евангелицьких церквах задержано тільки образ розпятого Спасителя, бо по думці Лютра Христос є одиноким посередником між людьми і Богом. Духовним дозволено женитися, а монахів звільнено від обітів, і сам Лютер оженився з бувшою монахиною.

Ся реформована християнська наука ширилася скоро і здобувала собі чимало прихильників, хоч цісар Карло грозив баніцією і приказав здержатися від усяких релігійних новаторств аж до рішень вселенського собору. Против сего деякі князі і міста внесли протест (засторогу) і задля того ісповідників нової віри звали з того часу „протестантами“.

В 1545. р. зібрався в Т р и д е н т і (в південнім Тиролі) вселенський собор, але протестанти там не явилися. Протестантські князі утворили союз для охорони нової віри, а се довело до довголітніх релігійних війн у Німеччині, бо цісар, ревний католик, хотів оружно приневолити протестантських князів та їх прихильників до понехання нової віри. Сі війни вели католики і протестанти з великою загоріlostю і завзяттем, накликували помочи навіть своїх ворогів, Французів і Шведів. Особливо страшна була остання релігійна т р и й ц я т ь л і т н а війна в Німеччині, що покінчилася в половині 17-го століття. Правда, запевнила вона протестантам свободу ісповідання їх віри, але довела до страшного знищення краю і здичілости населення. Потреба було протягом цілого століття пильної й запопадливої праці, щоби двигнути Німеччину із страшного знищення і занепаду господарського та культурного.

5. Наслідки реформації. Реформи в католицькій Церкві.

Наслідком реформації Лютра не тільки Німеччина що до віри розпалася на дві половини, католицьку і протестантську, але від католицької Церкви відорвалися відтак Англія, Нідерлянди, Данія та Швеція, а також часть Швайцарії, де виступили з відмінною в дечім від лютеранської наукою два інші реформатори, К а л ь в і н і Ц в і н г л і.

Реформаторські змагання проявилися також в інших краях, у Франції, Угорщині, в Польщі, Литві і на Русі, а нову науку поширювано не тільки з проповідальниці, але й з підмогою печатного слова. Приймалася вона в широких верствах легко, бо її проповідники послуговувалися всюди рідною мовою кожного народу, замість принятого в католицькім богослуженню латинського язика. В декотрих краях, особливо у Франції, де протестантів звали г у г о н о т а м и, нова наука викликала страшні кроваві події. Постановлено там позбутися ісповідників нової віри, а на даний знак дзвонами кинулися оружні ватаги в ночі перед св. Вартоломесом (з 23. на 24. серпня 1572. р.) на гуґонотів і виправили кроваву різню, котрої жертвою впали тисячі ісповідників нової віри. Сю кроваву подію названо в історії „Ночю св. Вартоломея“.

Головною причиною скорого поширення реформації було між иншим невдоволення з тодішніх відносин у католицькій Церкві. Задля того ухвали в с е л е н с ь к о г о собору, скликаного до Триденту, оживили наново релігійного духа між католиками. Тридентський собор, покликаний для помирення протестантів з католиками і привернення розірваної єдності Церкви, не осягнув, правда, сеї ціли, але причинився до скріплення католицької Церкви. Богато надуживань усунено, привернено карність та образование духовенства, а ухвали тридентського собору творять основи католицького катехізму. Задля спинення поширення реформації утворився новий чин Т о в а р и с т в а І с у с о в о г о (Єзуїтів), котрий витичив собі метою утверджувати хитких у вірі і навертати до католицької Церкви з підмогою місій, проповідий і шкіл, научувати й виховувати молодіж. Школи та колегії (висні школи) сего чина здобули собі таку славу, що до них горнулася навіть протестантська молодіж. Творилися також инші чини, між иншими заслужений для просвіти чин П і я р і в, а сі чини причинилися незвичайно до оживлення релігійного духа.

6. Відродини наук і мистецтв у східній Європі. Польща під владою останніх Ягайлонів.

Відродини наук і мистецтв та реформація проникали також у східні краї Європи, до Угорщини і Чех, до Польщі і Литви, котрі були тоді під владою Ягайлонів. З початком 16-го століття засів на польськїм престолі Ж и г м о н т І, С т а р и й, а за його довголітнього володіння стала Польща могутною державою. Отверта до вивозу збіжжя за границю дорога до Балтійського моря (до Іданська)¹⁾ причинилася до піднесення хліборобства і зміни способу життя народу. Поселена на селах шляхта вдоволялася давнійше чиншами побираними від селян, а сама займалася рицарським ремеслом. Але протягом часу шляхта щораз більше береться до хліборобства. Поруч селянських осель повстають шляхотські загороди, загосподаровані в користь самих власників. Одначе дворам не доставало робочих сил, особливо в жнива. Тим-то шляхта своїми впливами

¹⁾ Первісна словянська назва була Д а н с е, опісля Іданськ, а Німці назвали се місто Данціг.

переводила в соймі ухвали, котрими заборонювано селянам свобідно переселюватися на інші оселі, а до того накладано на них один день або і два у тижні роботизни на двірських ланах (панщина). Мимо того селяни втікали в східні околиці, в наддніпрянські степи, де їх радо приймали й наділяли слободами. Через те західні області вилюднювалися, а оселі на сході посувалися щораз дальше і прибирали вигляд мішаного населення.

Вивіз збіжжя й інших плодів силами на Вислі до Гданська причинявся до значного підєму добробуту і висшої освіти та пособляв відродинам наук і мистецтв.

Відродини наук проникали прямо з Італії до Польщі, на Литву і в руські краї з нею злучені під владою Ягайлонів, а також з Німеччини з підмогою міщанства, в значній части німецького, котре оставало в торгових взаєминах з Німецькою державою. Сини вельмож і шляхти побирали науку в краківськїм та в заграничних університетах, розповсюджували твори латинських і грецьких письменників не тільки по містах, але й по дворах. На краківськїм університеті окрім клясичних, подавано математичні й астрономічні науки, а між иншими учеником сего університету був **Миколай Копернік**, про котрого була вже згадка (стор. 7).

Відродини мистецтва викликали італійські митці, котрі громадилися в Польщі на королівськїм дворі. Італійські митці виперли німецькїй стиль готицькїй і промостили дорогу італійському стидеви відродин (стор. 8). В Кракові на Вавелю збереглася з того часу **Жигимонтівська канлиця** (стор. 9), один з найкрасних творів мистецтва в Польщі, а у Львові ностроїв італійськїй мистець вельми гарну церкву Успенія Пр. Діви (Успенську, Ставронігійську, стор. 9).

Відродини наук підготовили поле для посіву **реформації**, котра з Німеччини поширилася особливо між вельможами і шляхтою. Прихильники нової віри розповсюджували її словом, письмом і печатно, і послуговувалися польськїм язиком (в руських землях і на Литві руськїм), проновідували й писали та печатали в язичі польськїм або руськїм, а тим приневолювали також противників, боронити правдивої віри в тих язиках. Тим способом у Польщі

війшов до письменства польський замість латинського, а на Литві і Русі руський книжний язик¹⁾ замість церковно-словянського. В такому книжнім язичі руським видав Франц Скорина переклад Біблії.

Молодіж, що образувалася в заграничних університетах, приносила „релігійні новаторства“ до Польщі та поширювала в краю, а до того чимало причинилася заведена вже за Казимира Ягайлонця умілість печатання. Значне поширення тих релігійних новаторств підкопувало в народі релігійного духа, але король не виступав проти нової віри так строго, як се було в західних краях європейських, і тим способом у Польщі не дійшло до таких кровавих боротьб і війн, як на заході. Католицька Церква в Польщі вийшла з тої боротьби побідно головно духовною працею священства, а до того причинився чимало також чин Єзуїтів, спроваджений до Польщі за Жигимонта Августа, сина Жигимонта Старого.

Жигимонт Старий обняв був державу розстроєну і з усіх сторін zagrożену і винищену наїздами сусідів, але оборонними війнами досягнув на кільканийцять літ перед смертю майже непереривний мир. Тому-то і з Орденем хрестоносців, котрого Магістер (начальник) отягався із злочинем чолобитні королеви, волів Жигимонт війну закінчити мирною полагодою сеї справи. Коли Магістром хрестоносців став сестрінець Жигимонта, Альберт бренденбурський, позволив йому Жигимонт прийняти лютерську віру і проголосити себе князем нової держави Прус, під зверхністю Польщі. На ринку в Кракові (1525. р.) зложив новий пруський князь торжественно чолобитню Жигимонтові в своїм і своїх наслідників імені, а тим самим зірвав він звязи з Німеччиною і цісарем. Правда, ся чолобитня принесла Польщі хвилеві користи, одначе введенне лютерської віри в Прусах стало опісля небезпекою для католицизму і Польщі. Бренденбурський князь лучився опісля з німецькими протестантськими князями і став опікуном лютерської віри в Прусах, у Польщі і на Литві.

¹⁾ Всі письма на Литві і в руських землях з нею злучених виходили в руським язичі книжним, а також листи до папів писано по руськи не тільки від Жигимонта, але й його дружини, італійського роду, королевої Бони.

7. Вплив відродин на культуру і письменство в Польщі. Внутрішній державний лад.

Розвиток хліборобства і промислу в Польщі причинився до добробуту й достатку, а навіть збитку. Давні деревляні будівлі уступали місця мурованим. В Кракові на Вавелю збудовано величавий королівський замок з просторими садами, котрий зберігся доси в обновленім виді. Двори вельмож і шляхти були також просторі і гарно устроєні. Одяги вельмож і шляхти роблено з дорогоцінних заграничних шовків та адамашків. За прикладом королівського двора, на котрім королева Бона поширила вибагливі італійські обичаї, проявлявся збиток, особливо серед вельмож, шляхти та міщанства.

Добробут і заможність пособляли розвиткови наук. Молодіж з міщанських і селянських верств горнулася громадно до Ягайлонської Академії, а що вона під кінець 15-го століття почала тратити давнішу свою славу, отже заможнійші виїздили до університетів італійських і німецьких або до Парижа. Шляхта займалася наукою права й історії римської, але з неї переймала тільки старинні погляди про рівність і свободу горожан, а оправдувала старинним невірльництвом накинене широким народнім верствам підданство.

Письменство дійшло в добі останніх Ягайлонів до високого розвитку і процвіту, а сю добу письменства називають золотою. Воно почало процвітати під впливом старинного римського письменства в латинським язичі. Навіть син убогого селянина, Кліментій Яніцький, висланий вельможею на науку до Італії, осягнув своїми латинськими поезіями таку славу, що папа наділив його лавровим вінцем (найвисшою тоді для поета почесною).

Перегодом місце латини заняв у письменстві польський язик, вироблений на клясичних, особливо латинських взірцях. Вже Микола Рей з Нагловіц, шляхотського роду, почав перший, хоч ще доволі несправно, писати по польськи віршом і прозою. Відтак виступив найславніший в сій добі поет, Ян Кохановський з Чорноліся, спершу з латинськими, а відтак польськими поетичними творами. Вельми чутливо виспівав він свою тугу по втраті любимої доньки в творі „Трени“ (Плачі). Окрім тих пись-

менників виступило багато інших визначних глибокою наукою, хоч деякі учені й поети послуговувалися ще латиною. Польський язик почав брати перевагу над німецьким по містах і випирати руський язик з урядовання і прилюдного життя на Литві і в руських землях. Поширенню наук і розвитку письменства пособлювала умілість печатання книжок. В Польщі а також на Литві і Русі появилося чимало печатень.

8. Люблинська унія (1569. р.).

Син і наслідник Жигимонта Старого, Жигимонт Август, бажав обезпечити свою державу супроти могутного зросту сусідньої Московщини. А що був бездітний і наслідство престолоа не було обезпечене, змагав до тісної злуки з Польщею Литви і зєдинених з нею руських країв, котрі ще Ягайло з Ядвігою були прилучили до Польщі (гл. ч. I, стор. 68). Польща бажала, щоби литовські і руські землі стали раз на все нероздільною частю Польської держави. Одначе литовсько-руські землі вибирали собі окремих великих князів з роду Ягайлонів, але хотіли бути окремою державою. Тому Литовці та Русини почали в обороні своєї державної самостійности й окремішности боротьбу проти злуки з Польщею, що тривала ціле століття. Поляки стали опісля вибирати королями великих князів литовських з Ягайлового роду для скріплення звязи між обома державами, а всеж таки Польща і Литва з Русю оставали двома окремішними державами.

Колиж польським королем став великий князь литовський Жигимонт Август, скликав він у Люблині (між Вислою і Бугом) сойм і там мимо опору литовських і руських вельмож доведено до унії (злуки) Литви і Руси з Короною (Польщею) (1569. р.). Через те Литва з Русю перестала бути окремою державою і мала з того часу одного короля, один спільний сойм, тільки задержала ще свої окремі уряди (судівництво, військо, скарб), в котрих уживали руського язика, але перегодом щораз більше уступав він місце язикови польському. Наслідком злуки з Литвою і Русю в одноцілу державу стала Польща Ягайлонів першою потугою на сході Європи. Але слабою стороною Ягайлонської держави було се, що шляхта добила ся там виключного значіння, містам відобрала услівя свободного

розвитку, а селян зіпхнула в підданство. Правда, селянство було й в інших державах Європи невільне, але міщанство розвивалося там вільно і достарчало сил і маєтку державам. Тільки шляхта мала доступ до сойму, котрий складався з сенату і посольської палати. В сенаті засідали найвисші достойники світські (маршалки, воєводи, каштеляни, канцлері та найвисші духовні, владики). До посольської палати вибирала шляхта послів на повітових соймках. Сойм скликував король і там нараджувався з представниками Польщі, Литви і руських земель. Сенат і посольська палата радили окремо. Для ухвали якоїсь справи потреба було згоди всіх послів. Але як що один супротивлявся словом „veto!“ (т. є.: не по-зволю!), то справа упадала. Однодушна ухвала була законом (устава). В інших європейських краях намагалися володарі скупляти в своїх руках як найбільшу владу, а в Польщі правив не король, але шляхта зібрана на соймі і тому звали Польщу „шляхотською речюпосполитою“.

9. Громадський лад в українських землях під литовською і польською владою.

Зміна давного ладу. Литва спершу не вводила великих змін у руських землях, що дісталися під її владу, бо ці землі мали висшу культуру і Литва багато нового переймала від Руси (віру, язик, письменство, освіту). Після Люблинської унії Польща почала на Литві і Руси заводити свій лад. В урядах почали вводити перегодом польський і латинський язик, в судах судили по польському праву, начальними урядниками настановлювано Поляків, а нові польські поселенці виширала давних руських населенців. Тим-то чимало руських панів для збереження своїх становищ приймало католицьку віру і покидало свою народність, польщилося, а руською оставала лише низша верства народу. Під впливом польського державного устрою втворюлася в українських землях з давних староруських бояр і дрібніших литовських князів шляхотська верства земських власників, званих з е м я н а м и. Окрім того було чимало в українських землях Польщі і Литви дрібної шляхти, що сиділа на королівських землях або на землях великих панів і була обовязана до замкових послуг і воєнної служби.

Протягом 16-го століття селяни втратили свободу й їх повернено в крѣпацтво, що мало рѣзнилося від невѣльництва. Свобідних селян піддано під владу дідичів, відібрано їм право земельної власності і обмежено особисту свободу, так що такий селянин-крѣпак, званий „хлопом“, не міг покинути землі, на котрій сидів, і перенестися до иншого села і дідича. Пан міг відібрати йому землю або продати її разом з крѣпаком иншому панови, накладати на него всякі роботи й податки. Крім сего селяни були приневолені на панських ланах відрабляти т. зв. „панщину“. Дідич судив селянина в усяких справах і міг свого підданого засудити навіть на смерть.

Міста за руських часів були звязані тісно з землею і творили її осередок, а після переходу їх під владу Литви і Польщі шляхта захопила в свої руки державну управу і відсунула від участі в ній міщан. Тоді міщани стали правитися своїм правом, перенятим від німецьких поселенців, що звалось маґдебурським (від німецького міста Маґдебурґа) та опісля стало загальним міським правом. На чолі міської управи стояв війт з радними (для управи містом) і лавниками (для судових справ). Одначе розвиток міст спинився, коли міста підпали під законодапну владу шляхти, а Жиди й Вірмени захопили перегодою торгівлю в свої руки.

Руське міщанство не мало участі в управі міст, бо ісповідувало тоді православну віру, а до управи допускали тільки католиків. Не вибирали руських міщан ані до старшини, ані до цехів, не приймали в науку ремесла і обмежували право займатися торгівлею. Робили їм також усякі перепони в виконуванню релігійних обрядів (церковних походів, похоронів і т. и.).

Число духовенства світського (білого) і черців було значне за литовсько-польської влади, а також монастирів і парафій мимо некорисних для православної віри обставин. Але духовенство було понижене та нераз духовні були приневолені відрабляти панщину.

10. Просвіта на Русі. Князь Константин Острожський. Церковні братства і школи.

Занепад державної самостійности українських земель зєдинених з Литвою, а відтак з Польщею, довів також до занепаду просвіти в тих землях. Ще в другій половині

14-го і в першій половині 15-го століття попри латинську мову уживано в урядованню в українських землях книжної руської мови з білоруською закраскою, але перегадом усунено її так, що без латини і польської мови не можна було порозумітися в щоденнім життю. Отсе упослідженне руської мови книжної причинилося значно до занепаду руського письменства і просвіти, а крім того ще й недостача руських шкіл. Появлялися найбільш церковні книжки і видання релігійного змісту, або й віршовані пісні, в котрих оспівувано історичні події.

Із занепадом просвіти проявився також значний занепад православної Церкви на Русі (що також було і в Польщі і в західній Європі в тих часах). Духовенство стало більше дбати про вигідне як побожне життє, а люди перестали слухати духовних. Тим-то тепер почали дбати про поправу церковних відносин братства, що творилися при церквах серед міщан. Спершу дбали братства про поміч убогим і про розбудженне побожного життя. Першим способом до поправи церковних відносин уважали братства просвіту. Тим-то закладали школи, спроваджували до них учених людей, засновували печатні, видавали церковні і шкільні книжки. Церковні братства наминали духовних, а навіть владик, щоби пильнували ладу в Церкві. Найбільшу славу здобуло собі тоді львівське братство, зване „Ставропигійським“¹⁾, побудувало гарну братську Церкву Успенія Пресвятої Богородиці (гл. стор. 9) (1591. р.), звану також волоською²⁾, заснувало найстаршу у Львові печатню, до нині удержувану, і славну школу, з котрої вийшли визначні учені й церковні достойники. В сій школі вчили церковно-словянського і грецького язика. За прикладом Львова заснувалися такі братства по інших містах, а найславнійші між ними були в Києві і в Луцьку на Волині, котрі також удержували школи.

Попри церковні братства найважнішим осередком нової просвіти, нового шкільництва і нового духового життя став Острог (на Волині), осідок славних князів Острожських (около 1580. р.), завдяки особливо Василеві Константинови Острожському, найбогатшому з тодішніх православних панів. Він був

¹⁾ Звалося так від трираменного хреста, уживаного яко знамя з дозволу царгородського патріярха.

²⁾ На будову сеї церкви давали значні жертви володарі Волицини.

сином славного Константина Івановича Острожського, гетьмана вел. князівства Литовського, що визначився знаменитою перемогою над Москалями біля Орши¹⁾ і випер їх з Литви. Князь Василь Константин Острожський (№ 10), званий звичайно в честь батька Константином, київський воєвода, заслужився вельми коло підєму просвіти серед українського народу. Він заснував в Острозі печатню, де печатано книжки головню церковні або релігійного змісту, а найважнійша була церковно-словянська Біблія (задля того звали се виданне „Острожська Біблія“). В Острозі (№ 11 і 12) заложив князь Константин також школу, звану Острожською Академією, де вчили руського книжного, латинського та грецького язика. Тут проживало багато славних учених і вони видавали всякі книжки. Але вже небагом після смерти князя Константина Острожського занепада заснована ним Академія.

До повторення.

Хто і яким способом відкрив „Новий Світ“ — Америку? Котрі народи брали участь у відкриттях? Яке було положенне місцевого населення? Які плоди управління там, а які привозили звідтам до Європи? В яким напрямі розвинулася з того часу торговля? Котрі держави піднялися тепер до могутности? Які були наслідки відкриття? Де почалися відродини наук і мистецтв? В котрих краях поширилися відродини наук і мистецтв? Про котру державу говорено, що в ній не заходило сонце і чому? З котрим родом дружилися Габсбурги і які краї набули тим способом? Хто дав почин до роздвоєння католицької Церкви? Коли дійшло до мира між католиками і протестантами? Які були наслідки реформації? Яким способом поширилися відродини наук і мистецтв у східній Європі? Коли і як переведено злуку Литви і Руси з Польщею? Який був державний лад у Польщі? Який був громадський лад в українських землях під литовською і польською владою? Які обставини причинилися до підєму просвіти на Руси в 16-ім століттю? Де засновано найважнійші братства церковні? Де засновано виспі школи на українських землях?

11. Початки козаччини. Боротьба з Татарами і Турнами.

З королем Жигимонтом Августом вимер рід Ягайлонів і з того часу вибирали в Польщі королів з інших чужоземних родів. Королівську владу щораз більше обмежувано,

¹⁾ Над горішнім Дніпром, на захід від Смоленська.

а зате зростала влада шляхти, особливо вельмож і висшого духовенства. Доля українського народу була важка не тільки задля підданства, але й у судових справах трудно було йому добитися права. Тим-то чимало селян переселялося на безмежні українські степи над Дніпром. Одначе сі переселенці не могли спокійно загосподаруватися в тих сторонах задля частих наїздів Татар, котрі тоді заняли Крим і утворили там кримський ханат (державу).

Кримські Татари наїздили ордою або кількатисячними відділами дорогою званою „чорним шляхом“¹⁾, нищили добиток і забирали людей у полон (в „ясир“). Поселена людність на тих земельних просторах над долішнім Дніпром, званих „Україною“ (бо лежала вже „на краю“ держави), займалася риболовлею, пчолярством і ловами дикої звірини та лучилася для оборони від татарських наїздів в оружні ватаги. На весну розходилася та людність погранична на десятки миль по „диких полях“, жила тут цілими місяцями і вертала аж на зиму до міст і хуторів (як Київ, Канів, Черкаси і т. п.). Перегодом ся лицарська людність набрала знаменитої відваги і справности, витворила відповідний спосіб бойовання з розсіяними загонами і привчилася до ударів на головний табор (кіш) татарський. Сі сміливі войовники стали зватися козаками²⁾. Вони нападали на Татар, визволяли забраних в ясир людей, відбирали їм худобу, а навіть самих Татар брали в полон. До них приставало не тільки пограничне українське селянство та міщанство, але й усякі пройдисвіти й бездомні заволоки з ріжних народів, що бажали воєнної слави і добичі. Понизше Дніпрових порогів (№ 13) (скель в руслі ріки), по котрих з великим шумом спливає Дніпро в низину, єсть багато островів серед лозини, очеретів (комишів) і лісових заростів, званих „Великим Лугом“. Тут у безпечнім, неприступнім місці заложили козаки кріпость огорожену остроми палями, неначе які засіки, і звали її „Січ“, а що вона була положена за Дніпровими порогами, звали її „Запорожська Січ“ або „Запороже“.

¹⁾ Сей чорний шлях провадив з Криму на Правобережну Україну між порічем Богу і Дніпра.

²⁾ Козак, турецько-татарське слово, означало вояка, чоловіка свобідного, волоцюгу, що промишляв війною.

Запорожська Січ (№ 14) була положена в низині над долини Дніпром, званій „Низом“, а козаки там поселені звалися **Запорожцями** або **Низовцями**. Їх табор звався **з татарська кошом**. Перегодом зібралось на Січі стільки козаків (№ 15), що черкаський староста, **Остап Дашкович**, українського роду, радив королеви набрати зо дві тисячі козаків, та давати їм плату із скарбу, а вони за те боронилиб Україну від татарських наїздів; але король тоді не покористувався сею радою.

Козаки не вдоволялися самими нападами на Татар по степах, але запускалися долі Дніпром на легких човнах, званих чайками, аж на Чорне море, нападали на турецькі **галери** (кораблі) і запускалися аж під сам Царгород (як за княжих часів), що був тоді вже під турецькою владою, грабили Турків, випускали невільників з вязниць і набирали багатої і дорогої добичі.

Татари і Турки домагалися від польських королів, щоби спинили самовільні напади козаків і грозили наїздом на Польщу. Тим-то польські королі нагадали собі раду подавану Дашковичем, вписували козаків у книгу звану **реєстром** (від неї звалися сі козаки **реєстровцями**), назначували їм старшого, званого **отаманом**, давали їм військові знамена (клейноти: булаву, бунчук, себ-то палицю закінчену в горі кінським хвостом, печатку, пірнач, себ-то булаву з гранчастою головою, і хоругов) (№ 16). Реєстрові козаки діставали з королівського скарбу плату, мали слухати свого старшого і ходити лише в походи назначені королем та не нападати турецькі і татарські землі.

12. Перші козацькі війни з Польщею. Гетьман Сагайдачний.

Після вписання козаків у реєстер польське правитель-ство приказало, щоби всі інші люди, неписані до реєстру, селяни чи міщани, що „козакували“, вертали до своїх обовязків. Одначе сі не-реєстрові т. зв. „своєвільні“ козаки не слухали сих приказів, збиралися на раду, вибирали собі власну „старшину війська запорожського“ (гетьмана, полковників і сотників, і т. п.), рішали на раді всякі інші справи і дальше ходили походами на Татар і Турків. Невписаних у реєстер приневолювали вертати до роботи,

в підданство, а неслухняних карали. Се стало поводом до війн, що розпочалися зразу боротьбою із старостами і панами, а переходом перейшли в боротьбу всего українського народу за самостійність своєї землі. Одначе сі перші козацькі війни під начальством гетьманів К о с и н с ь к о г о , Н а л и в а й к а й інших скінчилися нещасливо, бо козаки мали ще замало сили, щоб одоліти польські війська під проводом польського гетьмана Станислава Ж о в к і в с ь к о г о .

В тих війнах виступали козаки в обороні своїх прав проти заведеного нового ладу на Україні. Але коли війшли в звязь з духовенством і освіченими верствами, стали себе вважати також оборонцями православної віри і руської народности. Тоді для українського народу руська віра і народність вважалися за одно. Хто був православної віри, сего вважали „Русином“, а хто римської віри, сего вважали „Поляком“. А що знатнійші руські пани приймали римський обряд і покидали свою народність, отже український нарід думав, що й через унію треба буде виректися своєї народности. Тому-то ставав він в обороні православної віри і проти унії, а сю оборону взяли на себе козаки.

Особливо гетьман П е т р о К о н а ш е в и ч - С а г а й д а ч н и й (№ 17) став горячим оборонцем православної віри. Він походив з дрібного руського шляхотського роду з Галичини (зпід Самбора над горішнім Дністром), учився в Острожській Академії, а опісля став козацьким гетьманом. На його просьбу царгородський патріярх відновив митрополію в Києві, знесену з заведенням унії, а на се згодився тоді також польський король, бо потребував козацької помочи в війні з Турками. В Києві заснувалося тоді церковне братство на лад львівського Ставропигійського і до него вписався Сагайдачний враз з цілим військом. Вельми хоробрий і здібний полководець, став Сагайдачний нераз Польщі в пригоді з козацьким військом, особливо у війні Польщі з Московщиною. Найбільше слави принесла Сагайдачному і козакам боротьба з Турками. Козаки заганялися на галерах і чайках (№ 18) аж під Царгород та на побереже Малої Азії, палили турецькі передмістя і кораблі та вертали з багатою добичею й визволеними невольниками домів.

13. Московщина і війни з Польщею. Стефан Баторій.

Серед пуц і багнищ над горішньою Окою¹⁾, Волгою і північною Двиною розвивалося велике князівство Московське яко самостійна держава. Великі князі московські були приневолені воювати з татарськими ханами, котрі більш двох століть були їх зверхниками і побирали від них гарач (данину), а крім того з руськими князями, котрі боронили своєї незалежності й окремішності від Московщини. Велике князівство Московське черпало корм для умового життя з пам'яток византійського (грецького) письменства, котре на Московщину діставалося через Русь з Болгарії і Сербії в церковно-словянських перекладах. Державний устрій Московщини опирався на византійським законодавстві під впливом татарських ханів і держався строго Грецько-східної (византійської) Церкви, але радше зверхньої форми, як її духа. Більш двох століть були великі князі Московські радше намісниками татарських ханів і уважали все населення собі підчинене своїми „холопами“.

Справдішним творцем могутньої Московської держави був під кінець 15-го століття Іван III. Строгий. Він здобув найбагатше на Русі місто Новгород, котрого хоробро боронила посадниця (донька намісника), Марта Боредька, і знищив новгородське народоправство, завоював також інші руські князівства та прийняв титул „великого государя“ (господаря, пана „холопів“) і „царя всеї Русі“. Іван Строгий одружився з сестрінкою останнього византійського царя, Софією, вихованою в Римі, і вважав себе спадкоємцем византійських (грецьких) царів. Се подружжя зблизило Івана до західної Європи і західної культури. Завойованнем руських князівств, а також татарських ханатів (держав) поширилася Московщина за володіння Івана III. і його внука, жорстокого Івана IV. Грізного, аж по Ледовий океан і поза Уральські гори та стала грізною суперницею Польщі, з котрою провадила довголітні війни за Ливонію.

На польським престолі засів тоді вибраний королем Стефан Баторій, семигородський князь, одружений з Анною Ягайлонкою, сестрою Жигимонта Августа. Цар Іван Грізний виступив знов з посяганням по Ливонію. Але Баторій замість воювати з царем у Ливонії, вирушив

¹⁾ Правобічна притока Волги.

на Москву, здобув Полоцк і обляг Псков. Загрожений цар просив о посередництво папу і обіцяв прийняти католицьку віру. Папа вислав до табору Баторія під Псковом Єзуїта Посевіна і довів до заключення мира, в котрім Польща задержала Ливонію і відперла Московщину від Балтійського моря, але цар не прийняв католицької віри.

Баторій дбав про підєм просвіти в Польщі, утворив у Вильні Академію, її ректором настановив Єзуїта Петра Скаргу, найзнаменитшого польського проповідника. Його проповіді визначаються взірцевою мовою і належать до найкрасших пам'яток польського красномовства. За володіння Баторія заснували Єзуїти чимало висших шкіл, званих колегіями, а головний дорадник і повірник короля Ян Замойський, канцлер і коронний гетьман, прославлений особливо в поході на Московщину, збудував у Замостю сильну твердиню для оборони краю і заснував там Академію, в котрій образувалися головні правники.

14. Шведська родина Вазів у Польщі. Церковна унія в Берестю (1595. р.).

Після наглої смерти Стефана Баторія настали важкі часи для Польщі. Королем вибрано сестрінця останнього з Ягайлонів, Жигимонта III., з шведської родини Вазів. Він не вмів поводитися зі шляхтою, знеохочував навіть впливових людей, між тими Замойського, котрий допоміг йому до вибору на короля. Особистими змаганнями до осягнення шведського, а відтак і московського престолу заплутався в довголітню й безуспішну війну зі Швецією і Московщиною так, що Польща втратила через те давніше політичне значіння в Європі.

З внутрішніх справ на перше місце висунулася справа унії (злуки) східної (Грецької) Церкви з Римом (з західною, католицькою Церквою). Коли царгородські патріархи зірвали єдність східної (Грецької) Церкви з західною (Римською) Церквою, тоді перервалася єдність Церкви на Русі з західною. Римські папи старалися кілька разів, безуспішно, (за галицького короля Данила і польського короля Ягайла) довести знов до єдинення Руської Церкви з Римською. Невідрадні відносини в православної Церкві в українських землях вимагали рішучої поправки, а хоч церковні братства

змагали до того, не ввіли однак довести до ладу. Зате повелося папі і духовенству в католицькій (Римській) Церкві довести до поправи відносин і деякі руські владики сподівалися звідтам зачерпнути нової сили до підєму Руської Церкви із занепаду. Тим-то задумали сі владики заключити зєдиненнє (унію) з Римом і признати папу головою Церкви, але при тим задержати свій східний обряд і богослуженнє в церковно-словянськїм язичі. Православна віра і руське духовенство були в Польщі понижені, отже руські владики сподівалися унією з Римом зрівнатися в правах з польським духовенством. Окрім сего бажали тим способом визволитися зпід зверхности царгородського патріярха, голови Грецької Церкви, котрий накладав на руських владик великі данини. Руські владики були приневолені задля того вимагати значних данин від низшого духовенства, котре з недостачі просвіти було темне і не дбало про релігійного духа та прикладне життє серед низших верств народу. Руські владики були невдоволені також тим, що патріярх поставив їх під догляд церковних братств, зложених з міщан-ремісників.

Тому-то київський митрополит М и х а й л о Р а г о з а , луцький єпископ К и р и л о Т е р л е ц ь к и й , володимирський І п а т і й П о т і й , виїхали до Риму і зложили там 23. грудня 1595. р. заяву, що Руська Церква підчиняється зверхности папи римського з задержаннєм церковних обрядів та церковно-словянського богослуження, на що папа згодився. Опісля зібрався в Б е р е с т ю л и т о в с ь к і м (над Бугом) собор церковний в жовтні 1596. р. і там затверджено услівя унії, подані і затвержені в Римі, а також польський король потвердив сі услівя унії, свободи і права Руської Церкви зєдиненої з Римом.

Але проти унії повстали церковні братства і православні пани, особливо князь К о н с т а н т и н О с т р о ж с ь к и й , обиджений тим, що руські владики взялися до сего діла без його порозуміння. Також деякі руські владики і світські люди станули против унії, заявляючи, що унію заключено самовільно.

Польське духовенство супротивилося зрівнанню з ним що до прав руського духовенства уніятського, а польські владики опиралися покликанню руських уніятських владик до сенату, що могло би було довести до повної рівноправности. Через те в самих починах підорвано повагу церковної унії. Вельможі й пани православні переходили

не на унію, а на римсько-католицький обряд, щоби мати вступ до сенату, а до того розпочалася завзята боротьба між уніятами і православними та довела до поважних заворушень.

Одначе церковна унія мала для українського народу велике культурне значіння, бо письменська боротьба православних в обороні православ'я, а уніятів в обороні унії і католицької Церкви дала почин до розвитку багатого письменства релігійного змісту.

15. Війни з Туреччиною.

Війни Жигимонта III. з Швецією і Московщиною розбудили в Польщі войовничого духа, на північних боєвищах відносили полководці світлі побіди в обороні надбалтійських країв, але увага народу починається звертати головно на схід. Польські вельможі починають мішатися у внутрішні справи Молдавії, котра щораз більше підлягала перевазі Туреччини. Сі походи кінчилися для Польщі звичайно нещасливо, роздратовували проти неї Турків і накликували татарські наїзди на край. В 1620. р. звернулася вся турецька потуга проти Польщі. Гетьман Жолкевський бажав випередити турецький напад, вирушив під Цецору¹⁾ з невеликою силою, але не діставши відповідної помочи, поляг лицарською смертю. В слідуючій році вирушив сам турецький султан (цїсар) Осман з тристатисячним військом під Хотин. Тільки завдяки Сагайдачному і його козакам, котрі навчилися воювати з тим страшним наїзником, увільнилася Польща із сеї грізної небезпеки. Під Хотином (над середущим Дністром)²⁾ зустрінулися Турки з 35-тисячним військом польським під проводом старенького і недужого Ходкевича³⁾ і 40-тисячним військом козацьким (1621. р.). В бою з Турками доказували козаки таких лицарських діл, що султан був приневолений помиритися з Польщею, а Поляки вважали Сагайдачного своїм спасителем. Але вже в кілька місяців опісля помер Сагайдачний від ран, завданих йому в часі сеї війни. Побідою під Хотином повелося охоронити перед втратою посілості на сході і

¹⁾ В Молдавії на схід від міста Ясси.

²⁾ На полудні Кам'янця Подільського.

³⁾ Ходкевич помер підчас облоги Хотина.

полудні, але в Польщі вже заносилося на внутрішні грізні заворушення саме тоді, коли вмер Жигимонт III і полишив державу знесилена війнами і внутрішніми спорами, відтяту від Балтійського моря.

16. Владислав IV. Петро Могила і Київська Академія. Нові козацько-польські війни.

Вибраний королем син Жигимонта Вази, Владислав IV., довів до мира з Московщиною, Швецією й Туреччиною і відзискав утрачені надбалтійські краї, але безуспішно намагався довести до згоди між уніятами і православними. За його володіння двигнулася знов до значіння Київська православна митрополія, головно заходами митрополита Петра Могили (№ 19)¹⁾, а через те двигнувся до давньої світлості старинний гóрод Київ та став тепер знов, як колись за княжих часів, осередком духового життя на Україні. В славній уже за княжих часів Печерській Лаврі засновано печатню і видавано різні церковні і світські книжки, а крім того сей старинний монастир вславився живописю на весь східно-словянський світ. Згромаджений тут кружок учених видавав багато книжок наукових в обороні православної віри. При київським церковнім братстві основано в Києві братську школу (на лад Ставропігійської), де вчили греко-словянського і латино-польського письма. Але найбільш до розвитку духового життя в українських землях причинився тодішній київський митрополит Петро Могила. Він написав чимало наукових книжок в обороні православної віри, а на місці братської школи заснував нову вищу школу т. зв. Колегію, де крім рущини вчили латинського і польського язика. До сеї Колегії покликав Могила знаменитих учених, а православних духовних посилав на науку в чужі краї, на університети, щоби могли опісля стати учителями в сій Колегії, званій по його імені Могилянською Академією (№ 20). Из сеї Колегії вийшло багато світських, духовних і військових людей, учених і письменників і вона довший час була головним осередком науки і просвіти на всі українські

¹⁾ Він походив з роду молдавських господарів (князів), що володіли Молдавією і Волощиною від Дністра до долишнього Дунаю та Буковиною.

землі. Петро Могила умер (1647. р.) на рік перед великим народнім повстаннєм, з котрим розпочалися довголітні козацько-польські війни.

Хоч мир з Туреччиною відсунув небезпеку ворожого наїзду, одначе над просторими і плодородними нивами на Україні повисла гроза непевности. При всім тім одначе відбувався там живий рух переселенців, а на Україні повставали великі господарства можних панів. Тамтуди втікали селяни-крепаки, приманювані власниками сих просторих земель обіцянками довголітних свобод та пільг. Вельможі закладали на Україні неначеб окремі малі держави, удержували власні військові відділи (котрі вони називали також козаками) для оборони, і стали могутною в Польщі потугою, супроти котрої дрібна шляхта тратила давну самостійність і перейшла в службову зависимість від сих вельмож. Тим способом розвельможилися з кличем „золотої свободи“ родини вельмож, збогачених переселенцями. Одначе мимо даних обіцянок довголітних свобод почали сі вельможі накласти на населеннє такі підданчі обовязки, які тяжили на селянстві в західних землях, а до того віддавали сі добра в наєм арендаторам, котрі часто допускалися надуживань. Українське населеннє гляділо отже опіки в козащині. Українські селяни втікали на Січ, там гляділа помочи також православна (східна) Церква, а тим способом козащина переймала на себе оборону українського народу. Під впливом козащини українські поселенці виступали щораз смілівійше проти панів. Щоби здержати сей рух, обмежено реєстер козаків на шість тисяч, а решта мала вертати до плуга. Одначе рука призвичаєна до шаблі не могла вложитися до плуга, населеннє щораз більше ворушилося і ждало лише слухного часу.

Оцінював добре сю небезпеку Владислав IV. і постановив сю воєнну силу нагромаджену на Україні вихіснувати до війни з Туреччиною, порозумівався з козаками, котрі вислали до короля відпоручників, між тими Богдана Хмельницького, і обіцяли виставити значне військо. Але сойм оперся намірам короля, котрий тим пригноблений умер у хвилі, коли козаки заведені в своїх оживаннях зірвалися до повстання під проводом Б. Хмельницького і спричиненої тим довголітної козацько-польської війни, що довела до відорвання України від Польщі і злуки з Московщиною.

17. Хмельниччина. Початок козацьких війн 1648. р. Злука України з Московщиною 1654. р.

Війну розпочав чигиринський сотник, Зиновій Богдан Хмельницький (№ 21), що мав великий вплив на козаків. Родом з заможної козацької родини, вчився в київській братській школі та навчився не тільки польського й латинського, але опісля французького й турецького язика. В польсько-турецькій війні попав у турецький полон, прожив два роки в Царгороді, а після визволення брав участь в успішних козацьких походах проти Турків, а король послав його також з посольством до Франції. Покривджений польським чигиринським підстаростичем, а не найшовши справедливости, звернувся на Крим, де заключив договір з Татарами і подався на Січ. Козаки проголосили його гетьманом і тоді злучене козацько-татарське військо нанесло поразення польському відділові над Жовтими Водами (річкою на заході Дніпрових порогів), а головне польське військо розбите біля Корсуня (на південь Канева) вчасі загинуло, вчасі попало в полон. На вість про поразення польських військ вибухло на Україні грізне повстання селян, а хвиля була тим грізніша, бо саме тоді умер король Владислав. А що польське правительство зволікало з полагодою козацьких домагань і громадило нове військо, прилучилося до повстання також населення Волині, Поділля і Галичини. Хмельницький обляг Львів, взяв великий окуп і вирушив під Замосте, де задержався, вижидаючи вибору короля.

Королем вибрано брата Владислава IV., Яна Казимира, котрий вислав до Хмельницького комісарів для переговорів. Хмельницький віхав торжественно до Києва, де його повитало населення яко освободителя, а він тепер побачив, що розходиться о свободу всего українського народу. Дальша війна Хмельницького була вже війною не самого козацтва, але війною всего українського народу за віру й самостійність.

З розпочатих комісарами переговорів не вийшло нічого і тому Хмельницький з цілою татарською Ордою рушив на Збарж, обляг там Ярему Вишневецького і побив відтак головне польське військо біля Зборова, так що при тім король мало що не попав у полон. Але зраджений ханом заключив з королем т. зв. Зборівський договір, в котрім признано козакам давні свободи (40.000 ре-

єстровців). Одначе Зборівський договір викликав невдоволення серед народу, бо всі інші, невписані до реєстру, мали остати крєпаками, а до того й сойм не затвердив сего договору і тому війна вибухла наново.

Хмельницький, зраджений ханом, потерпів поражєнє біля Берестечка (на Волині, за Бродами), а новий договір у Білій Церкві зменшив о половину козацький реєстр.

Боротьба йшла відтак дальше, а протягом слїдуючих років впевнився Хмельницький, що союз з Татарами був непевний, бо вони його зраджували в рішаючих хвилях. Тому-то звернувся о поміч до московського царя, а цар згодився на се з услївєм, що Хмельницький піддасть Україну під його зверхність. В Переяславі (на південнім сході Києва) заключено 1654. р. договір, званий Переяславським. Хмельницький присяг з козаками вірність цареві, а цар мав опісля умовитися з козацькими послами що до козацьких прав, свобод і ладу на Україні. Хмельницький і козацька старшина домагалися, щоб Україна була самостійною державою під управою гетьмана, старшини і ради, під зверхністю царя. Але цар не згодився на повну самоуправу України і самостійну владу гетьмана. Виявилось, що инакше Переяславський договір розумів цар, а инакше Хмельницький з козаками. Хмельницький побачив, що не обезпечив добре самоуправи України і тому навязав зносини з иншими державами, щоб їх втягнути до війни проти Польщі і Московщини. І справді може булаб злука з Московщиною пірвалася та несподівано (1657. р.) умер Хмельницький, не уладивши певного наслідства, і лишив справи непорішеними.

18. Конець козацьких війн. Ян Собєський. Війни з Турками.

В дальшій боротьбі пізнїйші козацькі гетьмани (№ 22), побачивши, що Московщина обмежує самоуправу України, протягом двацяти кількох років гляділи способів визволення зпід її зверхности і піддавали Україну то під зверхність Польщі, то знов Московщини, то Туреччини і тим довели до великого знищення і вилюдження правобережної України. Нарід назвав сю сумну добу влучно Руйною. Колиж Польщі грозила нова війна з Туреччиною за посі-

данне України, погодилася Московщина з Польщею і заключила мир в Андрусові¹⁾ (1667. р.). Дніпро назначено границею, Польща задержала правобережну Україну, а Московщина Задніпрянщину, а до того Київ, положений правобіч Дніпра. Андрусівський мир закінчив війни між Польщею і Московщиною, а сі держави заключили перемирє проти Турків, що знов ставали грізними для східної Європи.

Підчас володіння Яна Казимира настав внутрішній розстрій в державі і дійшло до того, що соймовий посол Сіцінський супротивився ухвалам сойму одним словом „veto“ („не позваляю!“) і сойм розійшовся з нічим домів, а з того часу часто зривано сойми в Польщі голосом одного посла, нераз перекупленого сусідними державами, а через те держава не могла видобутися з розстрою і занепаду.

Сей внутрішній розлад вихісновували Московщина і Швеція, а Шведи заняли навіть Варшаву, так що король був приневолений виїхати на Шлезк. Сміла оборона Ченстохівського монастиря під проводом монаха Кордецького підняла духа в народі і тоді повелося Стефанови Чарнецькому виперти Шведів з Польщі, але король Ян Казимир знеохочений невдачами зрікся престола. Внутрішнім розстроєм Польщі покористувалися Турки і здобули твердиню Кам'янець Подільський, а Польща була приневолена відступити Туркам правобічну Україну і Поділля з Кам'янцем та оплачувати данину.

В хвилі такого упокорення вибрано королем Яна Собеського, котрий яко великий гетьман коронний визначився поперед уже побідами у війнах з Турками.

Вже від початку 16-го століття осадовилися Турки в Угорщині, звідки протягом майже двохсот літ не можна було їх виперти; загрожували вони своєю потугою австрійським краям і всій християнській Європі, посуваючися аж під Відень, де володів цісар Леопольд I. За впливом папи цісар утворив союз проти невірних з королем Собеським в хвилі, коли 200.000 Турків під начальством великого везира Кара Мустафи вирушило на Відень і розпочало облогу наддунайської столиці. На сю вість поспішив Собеський на відсіч і обняв начальство над польськими й австрійськими військами. А хоч се військо числило ледви 80.000, відніс Собеський 12. вересня 1683. р. славну побіду

¹⁾ На Білій Русі.

під Віднем, а Турки в переполоху почали втікати так, що весь турецький табор дістався з богатими засобами в руки Собеського, між тими велика скількість кави. Весь засіб кави з турецького табору дарував Собеський Францови Кульчицькому, родом з Самбірщини, що проживав тоді у Відні, за прислуги висвідчені підчас облоги Відня. В домі, дарованім йому крім того, відкрив Кульчицький у Відні першу в Європі кавярню і з того часу почали в Європі вживати сего напитку.

Побіда під Віднем вперше зломил грізну потугу Турків, а відтак прогнав їх Собеський на Угорщину, де вдруге побив їх під Парканами над Дунаєм, недалеко Комарна. Ще більш трийцяти літ славний полководець австрійський, з французького роду, князь Євгеній Савойський, воював опісля з Турками, поки виперто їх з Угорщини. З того часу Туреччина перестала бути грізною для Європи і християнства, а Угорщина й Австрія під дідичною владою Габсбургів заняли могутне становище серед європейських держав.

19. Зріст Московщини за Петра Великого. Боротьба Мазепи за самостійність України.

Саме тоді, коли могутність Польщі за володіння шведської родини Вазів почала занепадати наслідком внутрішнього розладу й частих ворожих наїздів з усіх сторін, сусідні держави зростали у могутні потуги. Ще сумнійші часи настали для Польщі, коли королівський престіл дістався двом по черзі володарям з саксонського дому. Внутрішній розлад збільшався, багатші верстви вели гуляще, розтратне життя, міщанство убожіло, бо занепав промисл і торгівля, а закріпощене селянство коротало свою важку долю в нужді і пониженню. Тимчасом сусідні держави розумними змінами (реформами), відповідними потребам новочасної доби, двигнулися до такої сили, що стали небезпечними для цілости Польщі.

Східна сусідка Польщі, Московщина, тоді вже велика, але своїм життям і внутрішнім ладом ще напів азійська держава, почала за царя Петра присвоювати собі західну європейську культуру. Обдарований незвичайними здібностями, молодий цар здобув собі наукою в учителів-чужоземців значне образование і доповнив ще подорожами

по західно-європейських краях та почав у внутрі улаштувати свою державу з підмогою спроваджених з Європи учених, митців, моряків, інженерів й інших заводовців. Скріпивши й устроївши свою державу, задумав цар добути собі доступ до Балтійського моря в спілці з Польщею й Данією. Хвиля здавалася йому пригідною, бо в Швеції, котрій задумав він забрати надбалтійські побережа, володів хоробрий і меткий, але молоденький ще король К а р л о XII.

Одначе Карло XII. випередив своїх противників, приневолив данського короля до мира та побив польського короля А в г у с т а і посадив на його місце С т а н и с л а в а Л е щ и н с ь к о г о . За той час вспів цар приладитися до війни зі Шведами, зібрати велике військо, побудувати гостинці і кріпости, а до всіх тих тяжких робіт приневолював козаків. Вже після смерти Богдана Хмельницького козаки невдоволені були московською владою і частина їх за гетьмановання В и г о в с ь к о г о (№ 23) бажала вернути під зверхність Польщі. Опісля положення України стало ще гірше. Козацькі вольности обмежувано, насилано московські війська й урядників на Україну, висилано неслухняних на Сибір. Колиж гетьманом козаків став І в а н М а з е п а , рішився покористуватись війною Карла XII. з царем, щоби Україну визволити з московської влади.

Мазепа, з українського шляхотського роду, добув собі висщу освіту за границею, був замолоду на дворі Яна Казимира, а відтак вступив до козацького війська й осягнув перегадом становище гетьмана. Він обіцяв шведському королеви дати поміч проти царя, а тоді Карло XII. звернувся в поході на Україну. Одначе козаки не піддержали як слід змагань Мазепа, і Карло не дістав обіцяної видатної військової помочи. Біля П о л т а в и над Вореклою (ліво-бічною притокою Дніпра) розбив цар з чотири рази сильнішою потугою військо Карла і Мазепа (1709. р.) і вони спаслися втечею в Туреччину, де небавом помер старий гетьман Мазепа.

Знесення Гетьманщини і зруйнування Січи. Після полтавського нещасливого бою український нарід відчув важку царську руку. Козаків висилано на каналні роботи в багнищах, де цар будував нову столицю, П е т е р б у р г , і там гинули тисячі з голоду і холоду. Цар зніс гетьманський уряд і настановив заступника (наказного гетьмана)

(№ 24), та заводив на Україні московський лад, а чого не зробив ще цар Петро, доконала цариця Катерина II., зруйнувала Січ, а Україна втратила зовсім давню самоуправу, завела крпацтво і сотні тисяч селян та колишніх козаків роздавано панам у підданство.

Побіда царя над Карлом довела до занепаду могутної доси Швеції, а на її місце виступає Московщина з назвою Росії яко перворядна держава.

20. Австрійська держава під владою Марії Тереси й Йосифа II.

Визволення Австрії й Угорщини від наїздів і перемоги Туреччини дало спромогу сим краям розвиватися на новітніх основах і вирости до значіння могутної держави. Цісар Карло VI., останній мужеський Габсбург, не мав сина і тому заздальгідь подбав, щоб забезпечити спадщину Австрійських країв донці Марії Тересі, відданій за льотаринського князя Франца¹⁾. Він видав закон (т. зв. прагматичну санкцію) і проголосив ним Австрійські краї (до котрих належали також краї чеської й угорської корони) одноцілою, нероздільною монархією, та завів у ній наслідство також у женській лінії.

Колиж після смерти Карла VI. (1740. р.) на основі сего закона Марія Тереса обняла владу в тих краях, була вона приневолена більш двадцяти літ вести завзяті війни з сусідами, особливо з небезпечним королем пруським Фридрихом II., знаменитим полководцем. Але хоч з неприязними Австрії сусідами злучилися в тих війнах також західно-європейські держави, Марія Тереса в сій небезпечі виявила велику відвагу й рішучість. Вона явилася в угорськiм соймі і зобразила перед угорськими вельможами грізну небезпеку держави. З великим одушевленням виставлено значне австрійське й угорське військо, котре відперло наїзди ворогів. Тільки більшу часть богатого Шлезка була приневолена відступити Прусам та осягнула мир. Її мужа, Франца I., вибрано німецьким цісарем. З закінченням сеї війни Фридриха II., названого Вели-

¹⁾ Потомки сего подружжя звалися Габсбурсько-льотаринським родом.

ким, з Марією Тересою піднялися Пруси до становища великої держави, до котрої прилучилися деякі німецькі краї, коли тимчасом інші остали при Австрії.

Новітнє уладження австрійських країв. З осягненням мира могла Марія Тереса подбати про внутрішнє уладження австрійських країв на новітніх основах. По смерті свого мужа, цісаря Франца I., прибрала собі Марія Тереса до помочи найстаршого сина, котрого німецькі князі вибрали цісарем яко Йосифа II., наложила податки на шляхту і духовенство, доси вільних від оплат, а зате обнижила тягарі селянству й міщанству та облекшила роботизни, вимагані від підданих. Перегодом цісар Йосиф зніс крєпацьке підданство, а селяни мали відтак лише 2 дні в тижні відбувати роботи на панських ланах. За влади Марії Тереси поправлено також судівництво і заборонено при слідстві вимушувати признання вини всякими страшними муками (тортурами). Вона дбала також про поправу народнього шкільництва і підєм народньої просвіти. В тій ціли основано багато народніх шкіль по містах і селах. Тому справедливо називали Марію Тересу основницею австрійської народньої школи. Дальші зміни в улажденню держави робив її син і помічник у володінню, Йосиф II. Впровадив він шкільний примус: кожда дитина була обовязана 6 літ ходити до школи, засновував шпиталі й сирітські захисти. Цісар Йосиф дбав також про висшу освіту і долю духовенства; велів знести сі монастирі, що не займалися наукою шкільної молодежи або плеканням хорих, а з придбаних тим способом грошевих засобів визначив плату душпастирям і будував церкви, особливо в гірських околицях. Щоби пізнати потреби населення і хиби управи країв та поправити сі недомагання, подорожував по різних краях, звичайно ніким не пізнаний, і строго карав надужиття урядників.

Цісар Йосиф впровадив також рівномірне оподаткування всіх населенців, збільшив тим способом значно доходи державного скарбу і придбав потрібні засоби на удержання війська. Всі краї держави мали ставити щорічно потрібне число новобранців, а для висшого образования офіцерів оснувала Марія Тереса військову академію. З уладженням скарбу і правильного війська стала Австрійська монархія небезпечною для ослабленої Польщі сусідкою.

Цісар Йосиф подбав також про поправу долі селян-крєпаків, злагодив строгі приписи карні, зніс крєпацтво і

з того часу могли селяни свobodно переселятися в інші місцевини, давати дітей до школи або до ремесла. Були ще однак обов'язані відбувати роботизну (панщину) на панських ланах два дні в тиждні. Видав також розпорядок, котрим признав свободу кождому визнавати свою віру і зрівняв інші ісповідання з католиками.

Державу зложеноу з ріжних народностей і нерівну що до просвіти намагався цісар Йосиф перетворити в одну цілу і тому впровадив у всіх краях німецький язик у школах, урядах і судах. Се викликало в деяких краях велике невдоволення між не-німецькими народами. Богато розпорядків нарушувало знов звичаї ріжних народів і викликувало опір, так що треба було деякі з них відкликати, а виконання деяких залишити.

21. Пруси великою державою.

На давних займищах полабських Словян, завойованих Німцями, витворилася невелика держава наслідком німецького заселення, звана князівством Бранденбургським (по назві словянського гóрода Бранибор). Се князівство дісталося в 15-ім столітті родині Гогенцоллерн (котра опісля в найновіших часах засіла на цісарськiм престолі Німеччини). Гогенцоллерни переогодом помножили свої посілости. Із сеї родини походив також Альберт, великий магістер німецьких хрестоносців, що прийняв лютерську віру, став світським князем Прус і зложив чолобитню своєму вуєви, Жигимонтови Старому, в Кракові (1525. р., гл. стор. 17). Коли вимерла пруська лінія княжої родини Альберта, дістали бранденбурські князі також Пруси (яко ленно польської корони 1618. р.).

Бранденбурські князі заняли поважне становище в Німеччині й осягнули також право брати участь з іншими німецькими князями у виборі цісаря (були виборцями, з латинська звалися електорами). Дбали вони найбільш про добре військо і побідами в ріжних війнах здобули собі таку славу, що цісар наділив електора бранденбурського королівським достоїнством (1701) і з того часу він писався королем Прус. Великою оощадністю і розумною господарністю нагромадили пруські королі значні грошеві засоби в державнім скарбі і вистачили добірне військо, але науці й мистецтву не признавали стій-

ности. Зате пильнували точного виконання служби й обов'язків по урядах і заставляли суспільність до пильної й умілої праці. Великі заслуги в тім напрямі здобув собі король Фридрих Вільгельм і його вважають справдішим творцем і організатором Пруської держави.

Син його Фридрих II. дбав далше про розширення і скріплення Пруського королівства, про підєм добробуту винищених війнами країв і тому пособляв заповідливо розвиткови хліборобства і промислу. Поправив також судівництво, зніс жорстокі муки (тортури) при допитуванні в слідстві обжалованих і дбав про поширення просвіти, а особливо опікувався народніми школами і завів шкільний примус. За те розумне уладження і загосподарованне держави і за знамениті побіди у війнах із сусідами, що рознесли славу пруського оружя та скріпили могутність Прус, названо Фридриха II. Великим. Він пильно слідив відносини в інших державах, особливож бистрий підєм могутности Росії і її вмішуванне у внутрішні справи Польщі, та глядів зорким оком на се, щоби ті змагання царя до поширення свого царства займищами ослабленої польської держави не вийшли в некористь могутности і великодержавного становища Прус. Тоді-то вже Фридрих Великий задумував польськими займищами поширити невелику ще свою державу і піддавав петербурському і віденському дворові гадку, щоби для зрівноваження зросту могутности Росії, Австрія і Пруси поширили свої посілости займищами деяких країв Польщі і тим неначеп-то запобігли внутрішній польській усобиці. Одначе поки що ані петербурський, ані віденський двір на се не згодився.

22. Змагання до поправи відносин у Польщі. Перший розбір Польщі (1772. р.).

За Августа III. (з саксонського роду) дійшла Польща до найбільшого занепаду і великої залежности від Росії. Наслідком того отямилися нечисленні, правда, але розумні і діяльні мужі й задумали підємом просвіти, скріпленням королівської влади та здоровими поглядами про свободу довести до поправи відносин у державі. Вельможна родина князів Чарторийських задумала з підмогою Росії завести в Польщі наслідство королівського престолу і знести „veto“ (зриванне соймів сим окликом „не позволяю!“).

Але Росія не допустила до такої зміни, котра могла би була скріпити владу в Польщі, а до того за впливом цариці Катерини II. вибрано королем Станислава Августа Понятовського, сестринця Чарторийських. Був він вельми освічений і знавець державних справ, але не мав сильної волі і рішучості. Росія спиняла всякі змагання до заведення внутрішнього ладу, а російський посол у Варшаві Репнін здобув собі такий вплив, що був дійсним володарем, а король виконником його волі. Самоволя Репніна довела до утворення оружного союзу (конфедерації в Барі, на Поділля, 1768. р.), повстання в обороні незалежності Польщі і боротьби з російськими військами в цілім краю. Одначе конфедерати не змогли одоліти правильного російського війська і розбиті уступили до Туреччини. Тимчасом селяни-крепаки, гноблені панамі, підняли на Україні грізний бунт (знаний під назвою „гайдамаччини“¹⁾ і „коліївщини“²⁾) і лучилися з запорожськими козаками та міщанами для визволення з крепацького підданства. Одначе сей рух з підмогою російських військ згноблено і тим закінчилося останнє змагання українського народу о визволення.

Талановита, але й проворна і честилюбива цариця Катерина II., перенята вільнодумними поглядами сучасних французьких письменників, заводила в російській державі такий лад, що скріпив лише вплив чиновництва (урядників) і довів до ще більшого гноблення населення, обтяженого великими податками наслідком виставности царського двора, і до заведення підданчого крепацтва (1784. р.). Цариця користувалася розстроєм у Польщі, провадила щасливі війни з Туреччиною, а при тім змагала до забору країв Польщі. До того заохочував її Фридрих Великий, затривожений успіхами війни Росії з Турками, та дораджував поширити царство коштом Польщі. Спершу не погоджувалася цариця з тою радою, бо сподівалася сама загорнути цілу Польщу, а Марія Тереса побоювалася знов зросту могутности Прус і так уже збогачених Шлезком. Але що

¹⁾ Нарід невдоволений польським ладом на Україні творив ватаги „гайдамаків“ (турецький вислів: ворохобник, свосвільник, бунтівник) з бездомних людей і втікачів-селян та Запорозжців. Спершу мав сей рух прикмети розбишачького грабовання панських маєтків, а відтак, обгорнувши ширші народні верстви, змагав до визволення селян з крепацтва.

²⁾ Від „колоті“.

Пруси виступали ненастанно з заборчими домаганнями і готові були станути впоперек заборчій політиці Катерини II., згодилася Марія Тереса з поради державного канцлера Кавніца на розбір Польщі, щоби Росія і Пруси не поширили надмірно своєї потуги. Фридрих забрав Західні Пруси (королівські), окрім Торна і Гданська, частину Куявії і Великопольщі над рікою Нотецю; Марія Тереса заняла часть Малопольщі (західної Галичини без Кракова) і цілу Русь Червону з частиною Поділля, а Катерина II. Ливонію і Білу Русь (себ-то краї на сході ріки Двини і Дніпра). Польща втратила тим способом третину своїх посіlostий. Під напором сих сусідних Польщі держав, особливож перекупства Росією деяких послів, сойм ухвалив підписати договір розбору Польщі.

23. Підем Польщі з занепаду.

Значне зменшенне Польщі довело суспільність до отямлення і зрозуміння, що треба відповідно обставинам забратися до внутрішнього скріплення держави і підему з занепаду. Передусім звернено бачність на поле просвіти, бо реформа шкіл була найліпшою порукою красшої долі народу. Вихованне і науку молодежи підчинено доглядови й опіці держави. Хоч уже попередю Станіслав Конарський, монах з чину Піярів, муж глибокої освіти і народолюбивого духа, богато завів змін на полі виховання і письменства, а із шкіл, ним заснованих, вийшло чимало світглих людей, стан просвіти в Польщі був ще доволі невідрадний. Установлено отже тепер т. зв. Едукаційну (виховну) Комісію (1773. р.) (міністерство народньої просвіти), котра видала „Устави для академічного стану і для шкіл“, перестроєно відповідно потребам часу Краківську і Вильненську Академію, заведено виділові і підвиділові школи (на лад нинішніх гімназій) і утворено Товариство для видавання шкільних книжок. Король Понятовський опікувався вельми науками й мистецтвом і громадив на своїм дворі знаменитих учених і поетів (історик Адам Нарушевич, поет-єпископ Ігнатій Красіцький, що в байках і сатирах¹⁾ картав хиби суспіль-

¹⁾ Поетичні твори, в котрих поет для поправи суспільности картає її недомагання і хиби.

ности, і Станіслав Сташіц, з міщанського роду, що домагався заведення сильного правительства, наслідного престолоа, двигнення міщанства і визволення селян). Київський єпископ Йосиф Залуський оснував у Варшаві першу прилюдну богату книговню, що стала жерелом наукових праць. Наслідком тих поліпшень двигалася помалу держава з занепаду, доростало нове покоління ширших і розумнійших поглядів, переняте переконаннем про необхідність державних і суспільних реформ.

До повторення.

Які були початки козащини? З ким воювали спершу козаки? Чим вславився гетьман Конашевич-Сагайдачний? Як утворилося велике князівство Московське і як дійшло до могутности? Чим причинився Стефан Баторій до підему просвіти в Польщі? Яка важна в історії Церкви подія склалася за володіння Жигимонта Вази? Котрі владики довели до церковної унії? Чим причинився Петро Могила до підему української культури? Які відносини викликали на Україні козацькі повстання? Яке становище назначив Україні Переяславський договір? Котрі войовники визначилися в боях з Турнами і причинилися до охорони християнської Європи? Хто довів Московщину до становища перворядної держави і зближив до європейської культури? Яка доля постигла Україну в Росії? За чийого володіння Австрійська держава вступила на шлях новітнього розвитку? Який лад завела Марія Тереса й Йосиф II. в Австрійській державі? Чим Пруси здобули собі становище могутної держави? Які були внутрішні відносини в Польщі за владі королів з Саксонського дому? Яким способом змагано до поправи тих відносин і до підему з занепаду?

24. Північно-американська визвольна війна.

Протягом 16-го і 17-го століття Англійці заснували над Атлянтійським океаном у північній Америці на плодородних просторах оселі (кольонії). Релігійні боротьби в Англії і переслідування іновірців спонукали чимало населенців покинути рідний край і переселятися за море, де могли свобідно визнавати всяку віру. Таким способом протягом часу європейськими переселенцями залюднювалися значні простори американські. Трудною працею, корчованнем пралісів, боротьбою з червоноскіримн Індіанами нові населенці заводили там європейську культуру, управляли з підмогою невільних Муринів риж, бавовну, тютюн й інші плоди. Сї нові оселі були або прямо зависимі від Англії, котра пособляла їх устроєви, або самі управляли собою,

а правительство англійське мало тільки вплив на уладження торгових взаємин між матерним краєм і оселями, а поза тим мали оселі повну свободу.

У війнах, в котрі Англія вдалася була з іншими європейськими державами, задовжилася значно і тому домагалася від „Нової Англії“ (так вона називала в північній Америці сі нові поселости) окремих податків. До того часу оселі були вільні від податкових оплат. Одначе кольтоністи заявили, що тільки тоді будуть платити податки, як що будуть їх представники засідати і мати голос в англійськїм парламенті¹⁾. Англійське правительство не зважало на се домаганне і завело в „Новій Англії“ штемплевий податок від договорів купна, продажки, найму, записів, квітів і векслів, щоби з доходів сих оплат зібрати потрібні засоби на сплату державного довгу. Колиж сей закон викликав велике невдоволенне, а навіть явні заворушення в кількох містах, його знесено, а впроваджено оплату цда від чаю й інших плодів привожених до осель. Але кольтоністи воліли радше не пити чаю, як оплачувати цдо. Коли мимо того три кораблі з чаєм причалили в пристані в Бостоні (над Атлянтійським океаном), напали Бостонці переодягнені за Індіанів і викинули весь чай в море. Правительство зачинило за кару пристань і загрозило кольтоністам строгими розпорядками. Се дало почин до війни північно-американських осель з Англією. „Нова Англія“ мала тоді вже 13 провінцій; вони вислали своїх представників на народні збори до міста Філядельфії²⁾ і ухвалили зїрвати торгові зносини з матерним краєм та насилу відперти насилою (1775. р.). Покликано всіх здібних до оружя до бою і вибрано багатого власника плянтацій Юрія Вошингтона полководцем війська. Трудна була боротьба щойно зібраних вояків з добре вистаченим і справним англійським військом. Вошингтон визначався одначе великою хоробростю, обачностю та благородностю і тими незвичайними прикметами довів боротьбу за независимість північно-американських осель до успішного вислїду. Ся війна викликала в Европі, а особливо у Франції, велике зворушення умів. Багато добровольців з Европи (між тими Тадей Костюшко) подалися до Америки

¹⁾ Законодатне тіло, зложене з висшої палати лїордів (вельмож) і з палати громад (послїв) для ухвалювання законів.

²⁾ На східнім березі Півн. Америки, над Атлянтійським океаном.

боронити свободи „Нової Англії“. На останку повелось Веняминови Франклінови заключити союз з Францією (до него приступила відтак Іспанія і Голяндія). Син убогого маляра, трудився він у печатні і витревалостю та незвичайними здібностями здобув собі добру освіту, став письменником і вславився винаходом громозвуду, а в скрутній хвилі вислано його яко посла до Парижа. Там приєднав він Францію, споконвічну неприятельку Англії, та дістав підмогу в грошах і воєнних засобах. На морі Англія вела війну успішно, але на суходолі повелось Вошингтонови віднести світлу перемогу і взяти в полон англійське військо і тим способом закінчити війну. В Версайлю, біля Парижа, заключено за посередництвом імператора Йосифа II. мир (1782. р.), в котрім Англія признала незалежність 13-ти держав північно-американських. Ці держави утворили союзне народоправство (республіку) „Зєдинєні Дєржави північної Америки“, а начальником (президентом) став Вошингтон і справував виконну владу протягом 4 років. Законодатну владу мав конгрес, зложений з двох палат: сенату й палати репрезентантів (вибраних послів). Осідком правительства є т. зв. Білий Дім, в місті Вошингтоні, заложений в честь визвольника Зєдинєних Дєржав, а там збирається також конгрес на наради. Конгрес вибрав після скінченого чотироліття вдруге президентом Вошингтона, але третього вибору вже не прийняв і з того часу стало звичаєм, що се достоїнство міг президент найбільш двічі займати. Він правив вельми розумно і рішучо державою, а завіщанєм дарував свободу своїм невольникам та призначив значні засоби на школи.

25. Велика французька революція.

З великої Франконської монархії витворилися дві держави, Німеччина і Франція, котрі протягом майже тисячоліття розвинулися до значної могутности. Німеччина занепала значно після 30-літньої війни (в половині 17-го століття); поодинокі німецькі князі почувалися з того часу самостійними володарями, рівними імператорові, бо його влада була вельми слаба. Навпаки у Франції королівська влада в тім часі дійшла до такої могутности, що Людовик XIV. († 1705. р.) говорив: „Держава се-я!“ Але вже за другого

його наслідника Людвіка XVI-го, одруженого з дочкою Марії Тереси, вибух там державний переворот (революція). Висші верстви суспільні, особливо шляхта і духовенство, мали виїмкові права, не платили податків, а міщанство і селянство було безправне і гноблене та двигало всі державні тягарі. Сей третій стан відчував вельми болючо велике унослідженне, бо селяни мали платити десятини з доходу піль і відрабляти безплатно роботизну шляхті і висшому духовенству. До того ще виарендовувано побір податків, а арендатори допускалися великих надуживань, і селяни не могли найти нігде справедливости. Се загальне невдоволенне використовували тогочасні французькі письменники і в своїх писаннях зверталися різко проти державного устрою, а навіть проти католицької Церкви і релігії взагалі. При тім вказували на рівність і вільність усіх людей та домагалися нового політичного і суспільного ладу. Поворот учасників у північно-американській війні мав також великий вплив на уми французьких горожан, котрі також бажали мати рівні права й обовязки і народоправний устрій Франції на взір американський.

Король Людвік XVI. мав найліпшу волю поправити сумне положенне свого народу, одначе не мав до того потрібної рішучости і сили. Передусім ошадністю й оподаткованнем станів майже вільних доси від податків бажав король зменшити величезне обдовженне держави, але був приневолений відправити міністрів покликаних до переведення тих змін, бо вони були нелюбі для висших станів. Він покликав також (нескликувані від 150 літ) збори державних станів (представників шляхти, духовенства і міщанства) 1789. р. до Версайлю. Зібралися там окола 1200 послів, з котрих половина випала на третій стан, щоби тамті два стани його не переголосували. Але шляхта і духовенство домагалися голосовання не після голов, лише станами, а тоді представники третього стану остали би в меншости і тому проголосили себе народніми зборами і признали себе одиноко покликаними надати державі конституцію.

Тим способом почалася революція. Роздратований нарід здобув у Парижі державну вязницю (бастилю) і знищив її (14-го липня 1789. р.). Королівську родину приневолено переселитися з Версайлю до Парижа. Огірчені селяни грабували шляхотські замки і монастирі, багато шляхти покvapно виїхало з краю за границю (їх звали

емігрантами т. є. переселенцями). Народні збори заявили, що всі закони мають вони ухвалювати, а король затверджувати, а тим способом Франція мала стати конституційною монархією. Окрім того ухвалено знести шляхотство і церковні добра та завести поділ краю на 83 департаменти (округи), знести тортури, завести суди присяжних і свободу релігійних ісповідань. Всі люди в державі мали бути вільні і рівні, а оплата десятини, панщина і цехи мали бути знесені. Відтак розв'язалися народні збори і утворилися нові народні збори (1791—1792. р.), котрих більшість творили прихильники республіканського (народоправного) устрою.

Король не почувався вже безпечним у краю і тому думав з сім'єю втекти до Бельгії, одначе підчас утечі його пізнали, завернули до Парижа і стерегли яко в'язня. Приневолено також короля виповісти війну Австрії, бо її володар Франц II. робив заходи, щоби для охорони королівської родини в Парижі з іншими володарями заключити союз. А що ся війна спершу нещасливо велася для Франції, ув'язнено короля із сім'єю і посаджено у в'язниці.

В народніх зборах послі потворили клуби (товариства) і в них нараджувалися про всі справи, котрі бажали перевести на зборах. Найстрашнійший був клуб Якобінів, названий так від знесеного монастиря св. Якова, в котрім він згромаджувався. Якобіни постановили довести до знесення королівської влади і змагали рішучо до сеї мети. Вони переслідували всіх прихильників королівської влади, в'язнили їх і тисячі їх стратили.

В 1792. р. вибрано нові (вже треті) народні збори, названі національним конвентом. Сей конвент обжалував короля, що він потайки веде переписку з ворогами держави, і засудив його на смерть більшою одного голосу, ухвалив знести королівську владу і проголосив Францію республікою (народоправством).

Дня 23. січня 1793. р. виведено короля яко звичайного злочинця на страчення і стято його гійотиною (се була машина названа по імені винаходчика, лікаря Гійотина; спадаючий з машини топір відтинав скорше голову, чим меч ката, котрий не міг собі дати ради з численними тоді страченнями). В дев'ять місяців пізніше страчено так само королеву вдову Марію Антоанету, наймолодшу доньку Марії

Тереси, а королевича Людвика віддано на виховання шевцєви, котрий так знущався над ним, що в 10-ім році життя вмер.

Якобінці під проводом адвоката Робспєра захопили в свої руки всю владу. Вони карали смертю всіх, котрі здавалися їм противниками республіки, а гійотина була день в день в роботі від рана до вечера. Се була доба жорстокого лютовання (терору).

Знесено християнську релігію, а заведено замість того „релігію розуму“, котрого якнайменше мали ті люди. Робспєр побачив сам, до чого все те довело і велів знов проголосити єствова́ннє Бога і безсмертність душі. Але на останку і він, що 2 мільйони людей післав під гійотину, сам згинув від неї. Тим скінчилася влада терористів. Тепер заведено раду п'ятисот і раду старших. Рада 500 вносила начерки законів, а рада старших потверджувала їх або відкидала. Рада старших складалася з 250 членів більш 40-літніх, і вибирала для ведення державних справ директорію з 5-ти членів. (Ся директорія правила державою від 1795. р. до 1799. р.)

26. Чотиролітний сойм ухвалює конституцію 3-го мая 1791. р.

Після першого розбору почала Польща ліпшою організацією двигатися з занепаду, а під впливом поправи шкіл і виховання суспільність помалу отрясалася з давніх навичок до розладу і розстрою. Між соймовими послами витворилося т. зв. патріотичне сторонництво, зложене з найсвітліших мужів (як Адам Чарторийський, Ігнатій Потоцький, Коллонтай, Немцевич і ин.), котре постановило перевести потрібні державні зміни (реформи) і визволитися згід російської перемоги. Сі справи мали бути переведені на соймі скликанім 1788. р. в порозумінню з Прусами. Сей сойм з перервами працював до 1792. р. і тому названо сей сойм чотиролітнім або великим. В найбільшій тайні, під впливом вільнодумних поглядів французькою революцією викликаних, уложено начерк конституції і внесено в соймі 3-го мая 1791. р. Серед великого одушевлення ухвалено нову конституцію, а король, сенат і сойм зложили присягу на сю конституцію. Нова конституція установила наслідність престола

в саксонській династії (родині королівській). Король мав виконувати владу з прибічною радою, а закони ухвалював сойм і сенат. Знесено також „veto“ („не по-зваляю“), котрим ударемнювано роботу і ухвали сойму і заборонено творити конфедерації. Потверджено також попереду вже ухвалені „права про міщан“, котрими їм призначено особисту свободу (не можна було вязнити без судового вироку), доступ до достоїнств і урядів, а селян прийнято під опіку права і правительства.

Одначе конституція 3-го мая не була тривка, бо Росія не хотіла допустити до скріплення Польщі. Сторонництво прихильників можновладного розладу для удержання „золотої волі“ і привернення давного ладу утворило конфедерацію в Торговиці¹⁾ (1792. р.) та візвало помочи цариці Катерини II., а навіть король за впливом Росії прилучився до торговицької конфедерації.

27. Повстаннє Костюшка. Другий і третій розбір Польщі.

Заходами 4-літнього сойму утворено в Польщі стотисячну армію під начальством кн. Йосифа Понятовського, а до неї вступив також Тадей Костюшко (гл. стор. 45) з степенем генерала. Він походив з литовської шляхотської семі, скінчив школу кадетів у Варшаві, образувався опісля в Парижі і під начальством Вошингтона брав участь у визвольній північно-американській війні, де здібностями й хоробростю осягнув ступень генерала і відтак вернув до рідного краю.

Одначе польське військо під проводом Понятовського і Костюшка було приневолене уступити перед російською перемогою, а Торговичани переслідували творців нової конституції так, що були приневолені виїхати на чужину. Тимчасом Пруси й Росія порозумілися що до другого розбору Польщі (Австрія не мала в нім участі). Пруси забрали останок королівських Прус з Торном і Гданськом і Великопольщу по Ченстохову, а Росія останки Білої Руси й України, Поділля і Волинь, а на все те згодився мовчки сойм (названий німим) у Городні під напором російських військ.

¹⁾ На Україні, на сході Уманя.

Суспільність розбуджена під впливом 4-літнього сойму не могла погодитися з тими подіями, а під проводом т. зв. патріотичного стороництва приготовлювано повстаннє в Польщі. На чолі станув Костюшко, а збірним місцем був Краків, де він обняв провід і покликав селян до участі. Крім того поручено йому управу державних справ яко диктаторови і начальникови народу. В бою біля Р а ц л а в и ц ь ¹⁾ відніс Костюшко побіду над російським військом (визначилися там краківські селяни „косинярі“ під проводом Б а р т о ш а Г л о в а ц ь к о г о), а за тим повстала Варшава (під проводом шевського майстра К і л і н с ь к о г о) і Вильно. Одначе переважні російські війська поконали Костюшка біля М а ц є й є в и ц ь ²⁾ (1794. р.), де він ранений попав у російський полон. Російський полководець Суворов вирізав Прагу³⁾, а після того піддалася також Варшава. Цариця Катерина заключила договір з цісарем Францом II. що до третього розбору Польщі (1795. р.). Росія забрала останки Руси (Чорну Русь) і більшу часть Литви й Підляша, Австрія Малопольщу (західну Галичину) з Краковом, а Пруси останки Великопольщі і Мазовію з Варшавою, часть Підляша й Литви. Король Станислав Август переселився до Петербурга, а Костюшко, визволений з полону перенісся до Швейцарії і там помер⁴⁾ (1817. р.). Мощі його одісля похоронено на Вавелю (№ 18).

28. Загальна війна з Францією. Наполеон.

Вісти про кроваві події і страченнє короля викликали велику тривогу серед європейських володарів, що Франція змагає до перевороту монархічного устрою. Се довело до союзу всіх майже європейських держав проти революційної Франції під впливом англійського правительства.

Але хоч Франція була приневолена поборювати внутрішню усобицу, виставила 300.000-ну армію проти семи європейських держав, а французьке військо одушевлене дикою відвагою під проводом хоробрих і здібних полководців відносило одну побіду за другою над союзними військами.

1) На півночі Кракова.

2) На південнім сході Варшави.

3) Твердиця правобіч Висли, на сході Варшави.

4) В його честь висипано копець під Краковом.

Підчас тих воєнних подій звернув на себе загальну бачність молодий капітан артилерії Наполеон Бонапарте, син адвоката з Аяччо на острові Корсиці, котрий одержав освіту в Парижі у військових школах. У війні, розпочатій цісарем Францом проти Франції, віддано йому начальний провід французького війська. Ледви 27-літний генерал, Наполеон побідив Австрійців в кількох боях в Італії і переправився звідтам через Альпи до австрійських країв. Австрія була приневолена відступити Франції Бельгію й Льомбардію, а зате дістала завойовану Наполеоном стару республіку Венецьку (Венецію, Дальматію й Істрію). В Парижі повітали Наполеона в повороті з сеї війни з великим одушевленням. У боях під прапором Наполеона брали участь польські легіони, утворені генералом Домбровським в надії, що підчас війни з Австрією зможуть також почати боротьбу за Польщу, одначе сі сподівання змарніли, бо в мирі заключенім з Австрією не було згадки про Польщу.

Тепер намагався Наполеон підорвати могутність Англії і виправився до Єгипту, що належав до Англії. Але хоч там відносив побіди над англійським військом, вернув несподівано до Парижа на вість про невдачі французьких військ в Європі. Тут зніс Директорію, розігнав військом Раду і обняв наданий йому уряд консуля на 10 літ, а відтак в 3 роки признано йому сю владу досмертно, а по дальших двох роках змінив він досмертний консулят на наслідне цісарство і на основі ухвали сенату обняв престіл яко Наполеон I. (1804. р.). Папа помазав його й його дружину торжественно в Парижі, а він сам вложив собі цісарську корону на голову, на знак, що тільки собі завдячує се достоїнство.

Тоді німецький цісар Франц II. прийняв титул „наслідного цісаря Австрії“ і тим підніс дідичні австрійські краї до становища цісарства і писався „цісар Франц I.“.

Але мир заключений з Францією не тривав довго і в Європі закипіла нова війна. Англія, Росія й Австрія утворили союз проти Наполеона, одначе Наполеон розбив російсько-австрійські війська біля Славкова (Австерліц) на Моравії („бій трех цісарів“ 1805. р.). Австрія втратила значні посілости на заході, котрими Наполеон наділив німецьких князів (Баварії й Віртембергії надав королівські достоїнства), а коли опісля 16 німецьких князів утворили „Ренський

Союз“ під опікою Наполеона, імператор Франц II зрікся достоїнства „Німецько-римського імператора“ і писався лише „Франц I, імператор Австрії“. Німецько-римське імперство по тисячі роках перестало отже існувати (1806. р.).

Хоч у Німеччині настав внутрішній розрив і Німецько-римське імперство занепало наслідком того, а на останку закінчило своє існування, жили там під кінець 18-го і в першій половині 19-го століття найславніші поети німецькі, письменники й учені. Великий князь Карло Август у Ваймарі був великим приятелем і опікуном німецького письменства. У Ваймарі проживали тоді два найзнаменитші письменники і поети: Гете, котрий був його міністром, і Шіллер, поет і висулужений університетський професор історії, а крім того й інші, саме тоді, коли у Франції відбувалися страшні кроваві події. В Королівстві великий німецький філософ Кант і на університеті проголошував основи морального життя супроти ложних наук революційної доби. У Відні проживали тоді славні митці-музики Гайден і Моцарт, піддержувані особливо прихильністю імператорського двора.

Після покінчення Австрії прийшла черга на Пруси, котрих Франція зпоміж німецьких значніших держав досі не зачіпала, але всеж так їх визивала, що Пруси рішилися на війну з Наполеоном. Росія дала поміч Прусам, однак Наполеон побив союзні прусько-російські війська і як витязь війшов до Берліна. Цар покорився перед Наполеоном, а сей в зустрічі на судні на Німані прирік цариці, що поділиться з ним Європою. Наполеон справді поведився наче володар цілої Європи. Він самовільно усував з престолів королів і князів, а на їх місце настановляв своїх братів і своїх же королів або сам для себе задержував їх краї.

Непобідженою остала ще Англія. Щоб її підорвати, установив т. зв. континентальну систему, котрою заборонив вести з Англією торгівлю і листову переписку і тим хотів знищити її торгівлю та промисл. З Берліна видав заборону привозити англійські витвори на європейський континент (суходіл) і причалювати англійським кораблям до європейських пристаней. Могутність Наполеона була така сильна, що всі європейські держави, навіть Росія, були приневолені підчинитися його приказам і всі англійські витвори виключати з торгового обороту. Навіть папу Пія VII. взяв у полон і відвіз до Франції, зніс Церковну

державу і проголосив Рим столицею свого царства, коли папа не хотів прилучитися до союзу проти Англії. Аж після упадку Наполеона привернено знов Церковну державу.

29. Війна Австрії з Францією (1809. р.).

Дотеперішні невдачі воєнні не захитали австрійського царя Франца І. в сподіваннях побіди над Наполеоном. Брат царя, архикнязь К а р л о , зорганізував і вишколив нове військо, візвав також німецьких князів до визволення згід французької перемоги, а хоч Австрія не дістала від нікого помочи, цар Франц І. виповів війну Наполеонові (1809. р.) і виставив три армії. Наполеон явився нагло в Німеччині і по кількох побідних боях посунувся з своїм військом аж під Відень та віхав до царської столиці. Але тут, недалеко Відня, біля Асперн і Еслінген (21. і 22. мая 1809. р., в самі Зелені свята) побив його в кровавім бою архикнязь К а р л о . Непобідимий доси Наполеон потерпів перше поразення, а пам'ятник сплячого льва на кладовищі в Асперн пригадує сю лицарську боротьбу поляглих.

Також удатні Тирольці зірвалися проти французької влади під проводом А н д р е я Г о ф е р а і віднесли на горі Изель, біля Інсбрука, світлу побіду над Французами.

В кілька днів після поразення біля Асперн дістав Наполеон допомогу свого італійського війська й ударив на архикнязя Карла біля В а і р а м (недалеко Асперн) і відніс світлу побіду. Розпочаті після того переговори довели до віденського мира (1809. р.) в царськім замку Шенбрун.

Австрія потерпіла значні втрати: Баварії відступила С о л ь н о г о р о д , утвореному Наполеоном після поразення Прус Варшавському князівству західну Г а л и ч и н у , Росії Тернопільщину й Чортківщину, а Італії т. зв. Іллірію (Каринтію, Хорватію, Дальматію й Істрію з Триєстом). Австрія втратила $3\frac{1}{2}$ мільона населенців. Хоробрі Тирольці дальше вели боротьбу з Французами і Баварами, одначе віденський мир знищив їх боеві успіхи. Тироль остав при Баварії, Гофер ще раз зірвався до безвиглядного бою, але зрадливим способом увязнено його і розстріляно на приказ Наполеона.

30. Наполеон на вершці слави. Війни з Росією. Початок визвольної боротьби.

Наполеон станув тепер на вершці слави. Ніхто в Європі не важився з ним воювати. Гордовитість спонукала його до війни з Росією (1812. р.), одинокою державою, що ще не втратила навіть частини краю в користь Франції. Цар попав у неласку Наполеона через те, що зніс континентальну систему і відчинив російські пристани для англійських кораблів.

З більш як шістьсоттисячною армією, зложеною з усіх європейських народів підвладних Франції, виправився Наполеон на далекий схід. Навіть Австрія і Пруси були приневолені достарчити помічного війська. Але скоро лише ся армія перейшла російську границу, почали російські війська уступати в глибину Росії і не вдаючись у бій палили за собою міста і села. В половині вересня віхав Наполеон до Москви. В місті панувала могильна тишина: улиці були пусті, безлюдні, двері домів зачинені, вікна позамикані віконницями. Другого дня вибухла в ріжних сторонах міста страшна пожежа, підготовлена там комендантом Москви перед його відходом. Через кілька годин Москва виглядала неначе безкрає огняне море. Величезне місто сіло звалищами і попелом, а з тим розвіялися всі надії Наполеона, що буде міг тут перезимувати, а з весною розпочати дальшу війну. Великанська армія Наполеона опинилася без захисту і в страшній нужді, отже не оставало нічого, як відворот.

Але як на те настала вчасна і вельми люта зима. При морозах 20° вояки снігами і ледами, в подертій обуви і лахміттю, голодні повертали з далекої чужини, ночували найчастійше на дворі, а до того доскулювали їм напади російських салдатів і лютих мужиків. На дорогах лежали цілі купи замерзлих, заголоджених або убитих. При переправі через Дніпрову притоку, Березину, заломився міст і тисячі найшли смерть у філях ріки. Могутна армія майже зовсім була знищена, лише дрібні недобитки наспіли до Німеччини з зародами смерти. Наполеон покинув останки армії і санками поспішив сніжними полями до Парижа збирати нову армію. Тепер зірвалися упокорені володарі до визвольної боротьби. Передували в сій боротьбі Пруси. Пруський король заключив мир і союз проти Наполеона і покликав нарід до бою. Сей поклик прийнято з одушевлен-

нем. Молодці-недоростки, сивоволосі мужі, відставні вояки, багаті земельні власники й урядники, ученики і ремісники, натхнені поетичними творами, громадно горнулися під прапор, а крім того творилися відділи добровольців, між котрими був також поет Кернер, що небавом поляг за рідний край. Наполеон наспів з новим військом до Німеччини, та вже в перших боях потерпів такі втрати, що предкладав заключення розуму, але се не довело до мира, лише до дальшої війни. Також Австрія приступила до союзу з Пруссією і Росією. Англія пособляла їм грошми й оружжем, а Швеція прислала військовий відділ. Головне начальство над союзною армією обняв князь Шварценберг. Біля Дрездена повелося Наполеонові в останнє віднести перемогу. Але в триденнім завзятім бою біля Липска (1813. р.), званім „бою народів“, союзні війська під проводом кн. Шварценберга побити зовсім Наполеона, а се спричинило занепад його переваги в Німеччині. Ренський союз німецьких князів відрікся Наполеона і брав участь в дальшій визвольній боротьбі. В Парижі сенат відсудив Наполеона від престолу і назначив королем Людвика XVIII., брата страченого короля, а Наполеонові полишено цисарське достоїнство, але вивезено його на острів Ельбу, на західнім березі Італії. Союзні володарі заняли Париж і заключили з Людвиком XVIII. перший париський мир (1814. р.) і сей обняв тепер королівську владу у Франції. Після того європейські володарі зібралися у Відні на конгрес (зїзд), щоб уладити відносини європейських держав, але не могли дійти до згоди. Наполеон дізнався про сю незгоду, виїхав тайно з Ельби і причалив до Франції. Вислане проти него військо перейшло до него і він небавом знов виїхав до Парижа, а король Людвик був приневолений поквално втікати. Одначе влада Наполеона тривала сим разом тільки 100 днів. Зєдинені Прусаци й Англіїці побідили Наполеона біля Ватерльо (недалеко Брукселя) 1815. р.

Він хотів утікати до Америки, одначе пропустив пригідну до виїзду хвилю і подався на англійський корабель, сподіваючись по Англіїцях великодушности. Тимчасом вони увязнили його і відвезли на відлюдний острів св. Єлени в Атлантичськім океані на заході Африки і там пильнували його вельми строго. Там умер він 1821. р. (в 53-ім році життя), а його тлінні останки перевезено до Парижа. Дружина Наполеона Марія Людвика,

донька цісаря Франца I., дістала князівство Парма в Італії, а його син Наполеон посілисть Райхсштад в Чехах і достоїнство князя (умер 1832. р.).

31. Нові уладження Європи на віденським конгресі.

Віденський конгрес під проводом австрійського міністра Меттерніха розпочав наради в жовтні 1814. р. і тривав до червня 1815. р. та уладив відносини європейських держав ось як:

1. Австрія дістала знов Тироль і Сольногород, Льомбардію, Венецію, Дальматію й Іллірію та два округи східної Галичини (на Поділлію), але зреклася Бельгії й деяких частин Польщі. Бельгію злучено з Голяндією jako королівство Нідерляндів.

2. Пруси дістали західну часть Варшавського князівства jako Вел. кн. Познанське, а останок Варшавського князівства задержала Росія jako Польське Королівство (т. зв. конгресове), а цар Олександр I. мав надати там конституцію. Краків проголошено республікою під опікою Австрії, Прус і Росії.

3. Данія за пособлюванне Наполеонові була приневолена відступити Норвегію Швеції, а сі обі країни злучено персональною (особистою) унією під владою шведського короля.

4. Німецького цісарства вже не відновлено, а на його місце утворено Німецький Союз з 39 держав з Союзною Радою у Франкфурті над Майном під зверхністю Австрії, і тим вона осягнула там верховладний вплив.

5. В Італії привернено владу австрійських архикнязів (у Тоскані і Модені) і перевагу Австрії в Італії, та відновлено Церковну державу.

З Францією заключено тимчасом у Парижі мир, наложено на неї високі воєнні відшкодовання і полишено у французських твердинях залоги союзних володарів на 5 літ. Франція мала звернути всі твори мистецтва, важні грамоти і т. п., забрані Наполеоном і його генералами.

Та поки виїхали з Парижа володарі Австрії, Прус і Росії, підписали вони ще грамоту св. Союзу (аліянс), хоч кождий з них належав до иншого віроісповідання, та обовязалися в ній мирно володіти, собі обошільно помагати і правити своїми народами відповідно постановам християн-

ства і св. Письма, справедливо і з любов'ю, і задля того прийнято назву св. Союзу. Але в дійсності правительства в сих державах поступали инакше, як сі високопарні ключі, проголошені членами сего союзу.

Народи, що вели визвольну боротьбу проти Наполеона, сподівалися після його упадку досягнути політичні свободи і домагалися участі в державній управі з підмогою вибраних представників народніх, змагали до досягнення конституції. Однак австрійський міністер Меттерніх, головний керманіч європейської політики від часу віденського конгресу, був рішучим противником усяких змін в тім напрямі та вмів наклонити монархів, щоби не піддавалися тим вільнодумним домаганням. Проти тих перепон правительства виступали рішучо народи в ріжних краях, а се доводило до поважних заворушень.

Управа Австрійської держави була абсолютна (самовладна), здержувано в ній і гноблено всякий вільнодумний рух, а поліція мала тоді в Австрії найбільше значінне. Дневникарство, театр і школи підчинено строгому наглядові, а поети і письменники були приневолені на своїх творах підписуватися прибраними іменами („псевдонімами“). Особливо висше освічений німецький нарід бажав участі в державній управі; Маляри змагали до незалежності від Австрії й утворення власної держави; Чехи (по втраті свого державного права після нещасливого бою коло Білої Гори, 1620. р. в 30-літній війні) хотіли знов його добитися, а Поляки думали також про повернення своєї держави, а Італійці, поселені в австрійських краях, мріяли про зєдиненне з земляками Італії. Самовладна управа піддержувана в європейських державах після уладження політичних відносин на віденськім конгресі, не тільки не причинилася до безпеки тривкості державного ладу, але навпаки дала привід до нового тайного руху вільнодумного, котрий опісля проявився яскравими розрухами.

До повторення.

Котра європейська держава заложила найбільш осель в Америці і в котрих сторонах? Які були взаємини між Англією й переселенцями? Чого відтак вимагала Англія від переселенців? До чого се довело? Хто був полководцем у визвольній війні? Звідкіля дістали переселенці поміч? До чого довів Франклін в Європі? На що Англія була приневолена згодитися? Як названо нову республіку? Хто став її президентом?

Який вплив мали у Франції учасники північної американської визвольної війни після повороту? Які були причини невдоволення у Франції? Хто був там королем і які робив заходи до поправи відносин? Для чого представники 3-го стану проголосили себе Народними зборами? Як почався великий переворот у Франції в 1789. р.? Які ухвалено постанови в Народніх зборах? Що постигло короля після невдалої втечі? Що сталося з королівською парою, о що обжалувано її? Яку конституцію ухвалив 4-літний сойм? Що довело до розборів Польщі? Який устрій прийняла в 1792. р. Французька держава? Хто визначився там найбільшою жорстокістю і який був його кінець? Яка влада настала опісля в Парижі і хто зніс її? Чим визначався найбільше Наполеон? Яке становище здобув він собі опісля? Який устрій прийняла Франція в 1804. р.? Котрий австрійський володар розпочав війну проти Франції і котрі держави прилучилися до того? Які краї втратив цісар Франц у двох перших війнах? Де відбувся головний бій в 1805. р. і як його названо? Котрі краї втратила Австрія? Як винагородив Наполеон своїх союзників? До чого приневолив він німецьких князів? Що зробив тоді німецький цісар Франц? Коли Австрія без чужої помочи почала війну з Наполеоном? Де відбувся головний бій? Хто побідив біля Асперн? Де потерпів поразення архикнязь Карло? Котрі краї втратила Австрія в віденській договорі? Хто підняв повстання в Тиролі і який був його кінець? Який розпорядок видав Наполеон для знищення Англії? Як обійшовся з папою? Яка була причина походу на Росію і який був його вислід? Котрі держави розпочали визвольну боротьбу з Францією? Де відбувся „бій народів“? Яка була дальша доля Наполеона і його кінець?

32. Хосенні придбання в першій половині 19-го століття.

При всім розвитку і поступі людства протягом довгих віків, чоловік у своїому життю, в своїх потребах зустрічав чимало трудностей. Коли чоловік бажав затопити в печі або засвітити світло в темряві, треба було крицевим кресилом викресати з кременя і скру і схопити її губкою, а тоді можна було роздути огонь або запалити сірник. Така робота була вельми клопотлива. Комнати освітлювано живичними скипками, або лоївками, а також олійними лампами. До половини 19-го століття мало ще уживано сірників і нафтових ламп. Опісля винайдено в Швеції безфосфорні патички уживані з назвою шведських замість сірників. В школах, в писарнях і в урядах писали в першій половині 19-го століття затинаними гусячими перами. В Англії винайдено з початком 19-го століття сталеві пера і з того часу вони перегадом загально розповсюдились.

Подорожи можна було давніше відбувати на суходолі або пішки, або верхом чи возом. Не було ще ж е л і з н и ц ь, бо їх почали заводити з винайденням парової машини. Першу в практичному житті уживану парову машину винайшов Шотляндець Д ж е м с В а т (1782. р.). Її стали уживати в різних промислових заводах, бо одна машина робить більшу роботу, чим тисячі людських рук. В перших починах се винайдення викликало в промислових заводах велике роздратованнє, а в деяких місцевинах довело до заворушень і до знищення машин. Силу пари вихіснувано також для комунікаційних, оборотових потреб. Американець Ф у л ь т о н збудував (1807. р.) перший пароплав (паровий корабель), а Англичанин С т е ф е н з о н (1814. р.) побудував перший п а р о в і з („льокомотив“). Перший пароплав виїхав з Америки в 1819. р. і причалив до Ліверпулю (в Англії) протягом 28 днів. Але лише 80 годин пособляв він собі паром, а весь лишній час вітрилами. Щойно 1883. р. пароплав з Кебек (в Америці) до Лондону відбув подорож з підмогою пари протягом 20 днів (Франклін потребував на свою подорож з Америки до Парижа 42 дні). Перші пароплави були колесові, які можна бачити ще й сьогодні. Щойно 1826. р. винайшов в Чехах уроджений Й о с и ф Р е с с е л ь в Трієсті корабельну шрубку, котра порушує скороплавні шрубові пароплави, а що ся шруба занурена зовсім у воді, отже не так легко може попусуватися.

Першу залізницю заведено в Англії (1825. р.) і вправлено в рух паровозом винайденим Стефензоном. В тім році заведено також в Австрії залізницю між Лінцом і Будієвицями, але її вози тягнули коні, а не паровіз (кінна залізниця). В десять літ опісля заведено першу залізницю з паровозом у Німеччині. В Австрії розпочато будувати першу паровозову залізницю в 1836. р. (Північна залізниця цесаря Фердинанда з Відня до Кракова).

З Англії вийшла також поправа поштового руху. Там введено поштові значки і перші поштові скринки, а се вельми пособляло улукшенню поштового обороту.

Торговля і промисл розвинулися значно з заведенням німецького цлового союзу (1834. р.). До того часу треба було на границі многих дрібних і більших

держав Німецького Союзу оплачувати цю від ввожених витворів і плодів, а після знесення цлових рогачок була лише одна велика торговельна область.

Заведено також шадниці, щоби населенне могло безпечно і з хісном для себе уміщувати ошаджений гріш. В більших містах почали появлятися часописи, що подавали вісти про події в ріднім краю і в цілім світі.

Творилися також різні товариства. До початку 19-го століття були одинокими дозволеними стрілецькі товариства, відтак засновувано товариства ветеранів (вислужених або окалічілих у численних тоді війнах вояків), товариства хліборобські і співацькі. Мали вони плекати любов до рідного краю, пособляти світлості церковних торжеств, розвивати й оживляти товариське життє і помагати убогим та немічним членам. Засновуванне товариств розбуджувало нове життє по містах та селах і причинялося до підєму просвіти в народі.

33. Нові перевороти в Європі (1820—1850. р.).

На Балканськїм півострові турецьке панованне ставало щораз важшим для християнських народів і тому добивалися вони независимости. Спершу вибухло повстанне Сербів проти Турків і вони здобули собі значну самоуправу під владою першого князя Милоша Обреновича (1816. р.) Се не остало без впливу на Греків, котрі майже чотири століття двигали турецьке ярмо. Вони проголосили свою самостійність (1822. р.), багато добровольців з різних європейських країв поспішало їм на помогу та при всій хоробрости булиб їх Турки поконали, як би не злучилися проти Турків Росія, Англія і Франція та не вислали свої фльоти на грецькі побережа. Турки побиті на суходолі і на морі були приневолені признати Грецію самостійним королівством (1829. р.).

У Франції вибухла в слідуючїм році нова революція (липнева). Там поборювали себе сторонництва: королівське, республіканське і бонапартистівське (нащадків Наполеона). По смерти Людвига XVIII. покликано до влади його брата Карла X., а що він почав обмежувати політичні свободи, вибухла революція і при-

неволила його до втечі (1830. р.), а посли вибрали королем Орлеанського князя Л ю д в и к а Ф и л и п а. Одначе політичні стороництва робили йому великі перепони, наставляли на його життє, а на останку викликали повстанне і проголосили республіку (лютнева революція 1848. р.), так що він був приневолений втікати до Англії. Президентом республіки проголошено Л ю д в и к а Н а п о л е о н а (сина бувшого голяндського короля з часів Наполеона I.) (1848. р.). В чотири роки опісля загальним народнім голосованнем (плебісцитом) проголошено його цісарем Французів яко Наполеона III.¹⁾ Франція була відтак цісарством аж до 1870. р.

Парижська революція розворушила уми та прискорила вибух невдоволення в Бельгії. Віденський конгрес злучив був Бельгію в одну державу з Голяндією, а Бельгійці були тим вельми невдоволені, бо були католиками, спорідненими з Французами, а Голяндці були протестанти германського племени. Тільки розділ їх міг довести до спокою. Отже коли в Брукселі вибухло повстанне та обхопило весь край, а народні збори ухвалили нову конституцію, великі європейські держави признали Бельгію окремим самостійним королівством.

34. Відродини українського народу в Росії.

Після розбору Польщі більша часть українського народу дісталася під владу Росії. Але під важкою царською рукою переживав він сумні хвилі. Просвіта занепала, духовенство відчужувалося щораз більше від народу, а потомки колишніх козацьких старшин, ставши московськими дворянами (неначеб шляхтою), покидали свій нарід, язик і звичаї. Лише сільський нарід зберегав свою мову в піснях і переказах про недавну ще козацьку бувальщину і предківські звичаї.

Але й між українськими дворянами по хуторах деякі не цуралися предківської мови і звичаїв. Коли в західній і середній Європі пригноблені народи почали доходити до

¹⁾ Наполеоном II-им числили князя з Райхсштадту, сина Наполеона I.

свідомости права на своє питоме, народне життя та свободний розвиток своєї рідної мови і письменства, стали й деякі українські дворяни дбати про се, щоби можна жити своїм питомим, народнім життям. Під впливом думок, викликаних великою французькою революцією про права чоловіка та рівноправність усіх народніх верств, сини колишніх козацьких старшин виїзджають заграницю і на тамошніх університетах здобувають собі не тільки європейську науку, але нові вільнодумні погляди. В своїх писаннях виступають вони проти тодішнього державного і громадського ладу на Україні. Українська народня мова, доси понехувана висшими верствами, називана мужичою мовою, здобуває собі права в письменстві. Іван Котляревський (№ 25), Полтавець, з дворянської семі, в сатиричній поемі „Енеїда“ (1798. р.), перелицьованій з латинської поеми Вергілія, картає рідною українською мовою народні хиби, але при тім згадує і про колишню славу Запорозців, а в драматичнім творі зі співами (для театру) „Наталка Полтавка“ зображає українське життя народне і звичаї. В Харкові зібрався вже в 30-их р. р. 19-го століття цілий кружок письменників, що стали писати під проводом потомка колишньої козацької старшини, Григорія Квітки з Основи, називаного Основ'яненком. В гарних повістях, написаних чудовою мовою, зобразив він сільське життя і народні звичаї.

Одначе повною струєю поплило народне життя, коли явився найбільший український поет з крѣпацького роду, Тарас Шевченко. Здобувши собі невсипучою працею і геніяльним талантом у Петербурзі висшу освіту, оспівував він у творах виданих п. з. „Кобзар“ (1840. р.) славу бувальщину і тяжку недолю свого народу і виступав різко проти крѣпацтва. Віщі слова Шевченка відбилися голосним гомоном по всій Україні, а коли він переселився до Кієва, заснували там під проводом історика Миколи Костомарова (№ 26) і під впливом поета й історика Пантелеймона Куліша (№ 27) тайне Братство св. Кирила й Методія (1846. р.), щоби підняти просвіту українського народу з підмогою шкіл і поучних книжок, подбати про визволення селян з крѣпацтва і розвивати рідне письменство. Одначе наслідком поганого доносу увязнено Шевченка й заслано яко салдата в пусті азійські степи, Костомарова, Куліша й інших братчиків вислано в далекі московські міста і заборонено їм писати. Тим способом розвіялися

надії українських народолюбців на окремішний розвиток українського народу, а царське правительство згнобило всякий народній український дух.

35. Листопадове повстання в Польщі (1830. р.).

Утворене віденським конгресом Польське королівство, зване задля того конгресовим, обнімало ледви п'яту часть давньої Польщі. Спершу були відносини між царем Олександром І., першим королем польським, зовсім добрі, а надана ним конституція обезпечувала населенню особисту й політичну свободу. Розвивалося хліборобство, торгівля і промисл, добробут і просвіта, в Варшаві основано університет з великою книговною, і Товариство приятелів наук, а в краю ріжні школи. На Литві відновлено університет у Вильні, а в Кременці, на Волині, утворено ліцей заходами Тадея Чацького.

Але переходом царське правительство почало обмежувати конституційні свободи, завело цензуру для печати і тайну поліцію. Населення творило та й н і т о в а р и с т в а, а рівночасно в Польщі і на Литві творилися кружки слухачів університету з науковою метою і розбуджували національного духа під кермою знаменитого професора історії Лелевеля й одушевленнем найбільшого опісля поета Міцкевича, що тоді вже визначився між молодежю. Колиж по смерті Олександра І. став царем його брат Миколай І., великий противник всяких свобод, а брат його в. кн. Константин, яко намісник, жорстоким поведенням викликав велике роздратованне, зірвалася горстка військової молодежи до повстання 29. листопада 1830. р., покладаючи свої надії на європейську поміч. Одначе європейські держави не прийшли з допомогою, а Пруси дали навіть поміч Росії. Військо польське мимо хоробрости не могло одолити переважних російських сил під проводом Пашкевича, а Варшава була приневолена піддатися. Цар Миколай зніс конституцію і влучив Польське Королівство яко російську провінцію. Умове життя в краю завмерло, а багато молодежи і старших горожан виїхало головно до Франції, де на еміграції скупчився народній рух. Знесено також унію, а ісповідників грецько-католицького обряду вчислено між православних. Чимало увязнених вислано на Сибір до робіт у копальнях.

Деякі виселенці схоронилися в Кракові, республіці з часів віденського конгресу, і розвинули живий рух. Тоді Австрія в порозумінню з Прусами і Росією обсадила місто військом і влучила Краків з округом до царства (1846. р.) з назвою „Великого Краківського князівства“.

36. Революція в Австрії.

З вибухом революції лютневої 1848. р. у Франції проявилися також кроваві перевороти в інших європейських краях, особливо по столицях. У Німеччині пруський король і деякі менші володарі згодилися на участь народу в управі держави. Але в Австрії князь Меттерніх рішучо опирався сим домаганням, а наслідник царя Франца І., його німецький син Фердинанд І., не мав потрібного зрозуміння тогочасних подій і обставин.

Дня 13. березня 1848. р. зібралися відпоручники державних станів у Відні на нараду. Сю нараду вихіснували вільнодумці до перевороту. Се повстання згноблено військом, упали також жертви в людях. Тепер обіцяв цар Фердинанд допустити народніх представників до участі в управі держави, а кн. Меттерніх зрікся урядовання і виїхав за границю. Вже 15. березня появилася царський розпорядок (патент), в котрім приречено завести в Австрії конституцію, а се викликало велике одушевлення в столиці.

Окрім домагання участі в законодавстві проявилися небавом ще й інші, а саме помилування (амнеції) всіх політичних і печатних провин, покликання присяжних судів, незалежності судів від державної управи, зменшення числа сталого війська й ин. Цісар згодився передусім на вибір і скликання народніх представників з усіх країв монархії на державний сойм (парлямент) і сей сойм зібрався у Відні 22. липня 1848. р. Молодий посол із Шлезка Ганс Кудліч зголосив там внесення, щоби знести панщину і підданчу залежність селян. Селяни все ще, мимо знесення підданства, були приневолені відрабляти панщину й оплачувати десятину на церкви і школи. Ухвалення після довгих розправ сего внесення викликало велике одушевлення в державі і серед сільського населення.

Наради над новою конституцією вимагали чимало часу, а тимчасом у жовтні вибухли знов заворушення у Відні і перервали сі наради. В Угорщині вибухла

також революція, а міністер війни хотів вислати з Відня військо і згнобити сі заворушення, але віденські повстанці не допустили до сего і самого міністра вбили. З розбитого арсенала (де вирабляли оружє) забрано оружє і розділено поміж нарід. Князь Віндішгрец, що перед тим уже в Празі згнобив заворушення, велів війську здобувати місто. Провідників революції страчено, многих учасників покарано строго, а инші втекли за границу. В Італії вибухли також заворушення під впливом парижської лютневої революції (гл. стор. 62). Італія була тоді поділена поміж ріжних князів між собою незгідних. Дві великі країни в північній Італії, Льомбардія і Венеція, належали до Австрії. Як у Німеччині, так також в Італії освічені горожани змагали до зєдинення італійських країв в одноцілу державу. Невдоволені дотеперішнім ладом заснували тайне товариство, а воно порозумівалося з королем Сардинії, котрий мав обняти владу в зєдиненім італійськім королівстві. Се тайне товариство звернуло свою діяльність, головно проти Австрії, щоби від неї відорвати Льомбардію і Венецію. Цісар Франц І. поручив втихомирєнне сих країв польному маршалкови, Йосифови Радецькому. Він був родом з Чех, брав участь у турецьких війнах цісаря Йосифа II., а в походах проти Наполеона був начальником генерального штабу під прапором кн. Шварценберга, виробив плян до „бою народів“ біля Липська, отже визнавався у воєнних справах як ніхто инший, а військо відносилось до него з незвичайною прихильністю. Він поселився в Медіоляні і втихомирив усі заворушення.

Але в 1848. р. проявилися в Медіоляні і Венеції нові розрухи, а сим покористувався Сардинський король і вповів Австрії війну. Радецький, тоді вже 82-літний старець, згромадив військо біля твердині Верони і в кількох боях, особливо біля Санта Лючія і Кустоцци, віднесено побіди. Король Карло Альберт просив о розєм, але вже в слідуєчім році (1849. р.) пробував щастя, одначе біля Навари потерпів таке поражєнє, що був приневолений заключити мир і зректися престола в користь свого сина Віктора Емануїла. Сі побіди привернули перевагу Габсбурського роду в Італії, одначе Віктор Емануїл не таївся з неприхильністю до Австрії. Для того Італійці покладали на Савойський рід і його посілість Піємонт свої надії на зєдинєнє італійських земель.

37. Дальші заворушення в Австрії. Цісар Франц Йосиф I. (1848—1916. р.).

Революційні змагання в Австрії не переривалися, а заворушення у Відні приневолили цісаря Фердинанда переселитися до Оломуца, а парламент перенести до Кромержа, на Моравії. В Празі і в Відні згноблено революцію, одначе німецький Фердинанд не почувався в силі зарадити тим заворушенням і тому 2-го грудня 1848. р. зрікся престолу, а коли брат його архикнязь Франц Карло зрікся своїх прав, вступив на престіл 18-літний Франц Йосиф I. На Угорщині вибухла також революція. Начальником революційного руху на Угорщині був Людвиг Кошут. За його впливом постановлено Габсбурський рід відсудити від королівського престолу і завести республіку, а до сего перевороту повелюся приєднати розміщене в краю військо. Тільки з підмогою російського війська, висланого на Угорщину царем Миколаєм, повелюся згнобити революційний рух (1849. р.).

Молодий цісар розв'язав парламент (1849. р.) і надав Австрійській монархії нову конституцію, одначе нею не були вдоволені ні Угри, ні слов'янські народи. Тому зніс Франц Йосиф сю конституцію (1851. р.) і правив з того часу самовладно (абсолютно) до 1860. р. Щойно в сім році одержала Австрія нову конституцію.

38. Відродини українського народу в Австрії.

В першій розборі Польщі (1772. р.) дісталася Галицька Русь з назвою „королівства Галичини і Володимирії“ під владу Габсбургів, а в 1775. р. придбала Австрія з українських земель ще й Буковину¹⁾. Австрійські володарі зацікаувалися Русинами, що складалися тоді з закріпощеного хліборобського селянства, останків міщанства і зuboжілого неосвіченого духовенства, котре не мало потрібної науки для

¹⁾ Австрійські володарі стали ще 1526. р. королями Угорщини, котрої північно-східну сторону заселявали Русини. (Ся назва збереглася до нині ще на означення українського народу, поселеного в Галичині, Буковині і півн. східній Угорщині.) Угорські королі протягом 11-го до 14-го століття кілька разів опановували хвилево Галичину і писалися „королями Галичини і Володимирії“. Тому-то австрійські володарі, яко угорські королі, зголосили права до Галицької Русі при розборі Польщі.

народнього проводу. Марія Тереса і Йосиф II. подбали про освіту духовенства основаннем духовних семінарій у Відні і Львові (1783. р.), а в основанім Йосифом II. (1784. р.) у Львові університеті подавано деякі предмети книжним руським язиком. Знесеннем підданства дано пільги закріпошеному селянству. Опісля кружок молодих питомців духовної семінарії під проводом М а р к і я н а Ш а ш к е в и ч а (№28) виданнем літературного збірника „Русалка Дністровая“ (1837. р.) дав почин до введення в письменстві живої народньої мови і відродження Русинів у Галичині. З раною смертю М. Шашкевича перервалася народня робота наслідком неприхильних внутрішніх обставин. Аж рік 1848-ий, звісний під назвою „подуву весни народів“, під впливом нових думок про права чоловіка, викликав живий рух між Русинами з наданнем конститутції цісарем Фердинандом і знесеннем панщини. У Львові основано „Головну Руську Раду“, скликано „зїзд руських учених“, основано для видавання просвітних книжок „Галицько-Руську Матицю“ і збудовано „Народний Дім“, під котрий наслідник цісаря Фердинанда, Ф р а н ц Й о с и ф I., сам положив угольний камінь (1851. р.). Були се важні почини до відродження українського народу в Галичині, до розвитку письменства і просвіти.

Закарпатська Україна почала також проявляти нове життє, коли Марія Тереса заснувала в Мукачеві ліцей для руського духовенства і коло него згуртувався невеликий кружок до праці на ниві просвіти і письменства. Звідтам вийшли перші професори Русини, котрі викладали на львівському університеті деякі предмети руським язиком. Засновано там також багато народніх шкіл. Але перегодом занепала там просвіта і письменство, коли деякі письменники почали писати незрозумілою для народу мішаниною церковно-московською, а інші знов прийняли мадярську мову і звичаї. На Б у к о в и н і довго не могло українське населеннє двинути ся з вікового занепаду й темноти. Колиж там виступив Й о с и ф Ю р і й Ф е д ь к о в и ч і в піснях та повістях рідною мовою зобразив долю народу, пробудилася і там народня свідомість. Розвиток буковинських Русинів став поступати з засновинами народніх, а відтак і середніх шкіл та університету в Чернівцях, в котрім заведено також виклади української мови і письменства. Засновини просвітних і народніх товариств положили підвалини до нового життє.

39. Боротьба за верховладу в Німеччині.

Від часу віденського конгресу (1815. р.) творила Німеччина союз зложений з 39 держав. В сім „Німецьким Союзі“ мала провід у Франкфуртським парламента Австрія, бо належала до сего Союзу з своїми німецькими краями і заступала його також супротив заграничних держав. Пруси завидували сего проводу Австрії і намагалися дістати його в свої руки. Німці загално бажали зміни союзної конституції. В тій цілі скликали до Франкфурта, над Меном, конституційні народні збори (звані „Франкфуртським парламентом“), але що послы виголошували там довге промови, не могло там дійти до ніяких постанов. Вже в 1851. р. місце сего парламенту заняв Союзний сойм. В Німеччині повернули ті самі відносини, які там були перед революцією 1848. р., а переслідовані вільнодумці були приневолені виїхати за границю або до Америки. Та поки ще боротьба за провід у Німеччині рішилася між Австрією і Прусами, була Австрія приневолена ще раз вести війну з сардинським королем за посідання Ломбардії і Венеції (1859. р.). Перед тим уже вмер славний полководець Радецький, котрий беріг посідання сих країв.

У війну з Австрією й Сардинією вмішався французський цісар Наполеон III. і помагав Вікторови Емануїлові, що виповів війну Австрії. Мимо хоробрости австрійські війська віднесли поразенне біля Мадженти¹⁾ і Сольферіно²⁾, цісар Франц Йосиф був приневолений відступити Наполеонові Ломбардію, а сей передав її королеви Вікторови Емануїлові для злуки з иншими італійськими краями. З того часу сардинський король писався королем Італії.

Небавом виринула війна між Австрією і Прусами з сего приводу. Данський король бажав влучити до своєї держави німецькі князівства Шлезвік і Гольштин та вже Франкфуртський парламент поручив Прусам сему перешкодити. Отже Пруси й Австрія візвали данського короля звернути сі краї і Данія була приневолена їх зректися в користь сих обох держав. Одначе Австрія і Пруси не могли погодитися з собою, а спільне посідання сих країв

¹⁾ На заході Медіюляну.

²⁾ На полудні озера Гарда.

стало жерелом ненастанних спорів між ними і довело до війни. Пруси заключили союз з Італією і обидві держави виповіли 1866. р. війну Австрії, а перед тим ще новий пруський міністер-президент Бісмарк обезпечив Прусам зручними переговорами невтральність Наполеона III. По стороні Австрії станули головно південні німецькі держави і Саксонія, а за Прусами більша часть північних держав. Але злучена з австрійською північною армією Саксонія під проводом полководця Бенедєка по кількох боях у Чехах потерпіла велике поразеннє біля Королєвого Градця (Кеніґреґ) в липні 1866. р. від лучше уоружених і знаменито командованих пруських військ. Тимчасом Австрійці вели щасливі бої на південнім боєвищі і побідили Італійців біля Кустоцци під проводом архикнязя Альбрехта (сина славного архикнязя Карла, Наполеонового витязя). На морі відніс адмірал Тетгоф біля острова Лісси в Адрійськїм морі славу побіду. Але мимо сих побід цісар Франц Йосиф I. відступив Венецію Наполеонові III. за його посередництво що до мира з Прусами. В серпні 1866. р. заключено з Прусами мир у Празі. Австрія виступила з Німецького Союзу і заплатила воєнне відшкодованнє. Таксамо заключено мир з Італією у Відні, а що Наполеон III. полишив Італії Венецію, не оставало Австрії нічого, як се потвердити.

Пруси заключили відтак у Берліні мир з союзниками Австрії, а деякі німецькі князі втратили свої посілости, влучені відтак до Прус; инші знов заплатили Прусам воєнні відшкодовання. Пруси злучили на північ Мену положені німецькі держави в „Північно-німецький Союз“ із спільним парламентом. Пуський король був представником сего Союзу на зверх і мав військовий провід. Південно-німецькі держави дали тайне приреченнє, що на случай війни підчиняться пруському воєнному проводови. Так закінчився спір за провід у Німеччині, а Пруси осягнули там верховладу.

40. Наполеон III. і кримська війна.

Осягнувши цісарський престіл у Франції (гл. стор. 62), намагався Наполеон III. не тільки піднести світлість столиці своєї і скріпшити свій престіл, але також добути Франції таке верховладне становище, яке вона займала за його стрія, Наполеона I. Приверненнє цісарства у Франції признали всі сусідні держави, але споглядали з тривогою

і відносилися недовірливо до нового цісаря, побоюючись, щоби не схотів іти слідами Наполеона I. Особливо цар Миколай I., хоч найпізнійше з усіх монархів також признав Наполеона III., одначе бачив у нім неприязного суперника. І дійсно Наполеон III., змагаючи до підєму могутности Франції, бажав упокорити царя, до чого лучилася зараз нагода.

Цар Миколай домагався від султана признання російської опіки над усіма в Туреччині поселеними христіянами православними. Колиж Туреччина відмовила сему домаганню, заняли російські війська наддунайські князівства (Волощину і Молдавію), що оставали під зверхністю султана, а тоді Туреччина виповіла війну Росії. Французька фльота вирушила під Царгород на допомогу Туреччині, а коли й Австрія прилучилася до англійсько-французького союзу, російські війська уступили, а англійсько-французьке причалило на Криму, віднесло побіду над військом російським, облягло і після завзятої боротьби здобуло там твердиню Севастополь (1855. р.). Син і наслідник помершого підчас кримської війни царя Миколи I., Олександр II., приняв услівя мира, уложені на конгресі в Парижі. Росія зреклася опіки над Волощиною і Молдавією, а сі князівства злучилися опісля в независиме королівство під владою Карла з родини Гогенцолєрнів, котрий двигнув Румунію на стєпень європейської культури і був довгий час союзником цісаря Франца Йосифа. Кримська війна розірвала „Св. Союз“, підняла могутність Франції, а Наполеон III. став з того часу керманичем долі Європи.

41. Зміни в Росії за Олександра II. Січневе повстаннє 1863. р.

Кримська війна виявила безсильність самовладного російського царства. Тим-то загально проявлялися домагання, щоби зірвати з давнім ладом гноблення, а сі домагання зустрічалися із зрозуміннєм у нового царя Олександра II. Переведено передусім поправу шкільництва, заведено суди присяжних, а по губерніях і повітах земств¹⁾. Найважнішою зміною було знесеннє кре-

¹⁾ Ради вибрані зпоміж земельних більших власників, міст і сільських громад для пильновання народно-господарських справ.

п а ц т в а (1861. р.). В Польщі проголошено помилування (амністію) і багато учасників листопадового повстання визволено, а многі виселенці вернули зза границі до краю. Проявилася також пільга печати, почали появлятися заборонені доси цензурою твори письменників і поетів, між иншими Міцкевича. Відчув і український нарід деякі пільги; вернув з десятилітної азійської неволі Шевченко, а також инші члени Кирило-Методіївського Братства до Петербурга, а одушевлені знесенням крeпaцтвa українські письменники почали печатати свої твори рідною мовою, а також просвітні і шкільні книжки.

Одначе всі ті зміни не вдоволяли суспільности, а в Польщі народне сторонництво вважало знесення Росії після кримської війни пригідною хвилею до осягнення бажаної незалежності і підготовляло тайними організаціями нове повстання. Новий начальник правительства в Варшаві, В е л ь о п о л ь с ь к и й, намагався втихомирити розбурхані уми і зробити почин до самоуправи на народніх підвалинах. Одначе приказаний російським правительством побір новобранців після кількaлітної перерви викликав розятрення поміж польською молодежю, а наслідком того вибухло (в січні 1863. р.) повстання в сподіванню на поміч заграниці, особливо Франції. Але сподівана поміч не наспіла, а Франція, Англія й Австрія не думали вмішуватися у внутрішні справи Росії і починати з нею нову війну. Подали вони тільки до Петербурга домагання, щоби на основі постанов віденського конгресу признано Польщі широку самоуправу. Одначе домагання сих держав остало без успіху, правительство згнобило насилою революцію (особливо на Литві жорстоко лютився Муравев), змосковщило школи й уряди, зносило монастирі, переслідувало католицьке духовенство і знищило останки церковної унії на Підляшю. Крім того по всій Росії відбилося се повстання обмеженням свободи печати і товариств, а в прилюднім життю віджила політика московщення з часів Миколая І.

Перервалася також робота українських письменників та учених у Петербурзі і в Києві, де кружок тамошній (між тими Володимир Антонович, П. Чубинський, Іван Нечуй-Левицький, Микола Лисенко й инш.) розпочали поважні наукові й літературні видавництва. В 1876. році появилася царський указ, котрим заборонено печатати книжки українською мовою, або присилати до Росії печатані

за границею українські видання. Заборонено навіть співати пісні українською мовою. Тим способом на довго припинено розвиток української мови, письменства і науки.

42. Розвиток Австрії за володіння цісаря Франца Йосифа I. (1848—1916. р.).

З виступленням Австрії з Німецького Союзу почався її внутрішній перестрій. До підєму просвіти причинився вельми міністер просвіти гр. Лев Тун новою організацією університетів, гімназій і реальних шкіл, а в 1869. р. державний закон про народні школи положив основи вселюдній просвіті. Заведення учительських семінарій дало спромогу підготувати добрі учительські сили, а засновини промислових, торговельних, рільничих і т. и. шкіл пособляло розвиткови промислу, торгівлі і господарства.

Музеї промислу і мистецтва причинилися до процвіту промислу і торгівлі, а також желізниця, котрих сіть обняла перегадом цілу монархію (славні желізничі шляхи через Семерінг, Бреннер і Арльберг в Альпах, або через Яремче, Микуличин у Карпатах) та парова плавба на Дунаю. Зросло число фабрик, розвинулося гірництво, а австрійський промисл здобув собі признання на світових виставах.

Після австрійсько-італійської війни, показалася потреба змінити самовладний (абсолютний) устрій держави. Диплом виданий цісарем Францем Йосифом I. в жовтні 1860. р. за урядовання державного міністра Агенора Голуховського перестроїв Австрію в конституційну державу, вводив красві сойми, з котрих висилано послів до державної ради для ухвалювання законів спільних цілій монархії. Цісар ділив отже тепер законодагнну владу з соймами і державною радою, а виконну владу справував з підмогою ним іменованих міністрів. Одначе сей устрій змінив небагом цісар за міністерства Шмерлінга виданням патенту в лютні 1861. р., котрим розширено обсяг ділання державної ради, а обмеженням соймів. Одначе та нова конституція не вдоволяла Словян і Мадярів і тому її знесено, аж в 1867. р. переведено угоду з Угорщиною. Краї корони св. Стефана (угорські: Угорщина з Семигородом, Хорватія і Славонія) одержали окрему конституцію і власне міністерство, а цісар коронувався короною св. Стефана угорським ко-

ролем. Австрійські краї одержали т. зв. грудневу конституцію, котра запоручила особисті й політичні права горожанам. Доповнено її законом про прямі вибори до державної ради (1873. р.) і з того часу вже не з соймів, але прямо вибрано послів до державної ради.

Угодою з Угорщиною в 1867. р. заведено т. зв. дуалістичний устрій монархії, себ-то Австрійсько-угорська монархія складалася з двох держав, з країв Угорської корони й Австрійських країв, злучених особою монарха і спільними справами (цісарського двора, заграничного представництва, спільного війська і скарбу). Коротко звали її „Австро-Угорщина“. Про спільні справи радили вибрані з державної ради і з угорського сойму відпоручники (делегатії) поперемінно у Відні і в Пешті. Обидві держави мали окремі міністерства, а для спільних справ було спільне міністерство. Заведено також зміни в управі державній і краєвій (адміністрації). Державну управу мали справувати намісництва з підмогою староств, а для самоуправи країв сойми вибирали краєві виділи. Від державної управи відділено судівництво, а судейський стан признано независимим. В карних справах заведено явне поступованне і покликано суди присяжних. Військова служба обовязувала всіх горожан, а цісар був найвисшим полководцем армії і фльоти. Заведено також чимало добродійних закладів: шпиталів, домів для убогих і сиріт, доми для інвалідів, а особливо захисти для бездомних дітей. Утворено також товариства для охорони й опіки дітей.

Протягом півстоліття користувалася Австро-Угорщина миром, але при всім тим не уставали внутрішні спори і невдоволенне між поодинокими народами і сторонництвами. Головно язикові і національні питання були причиною й основою сих довголітних спорів. Робітничий стан полишав на боці такі справи, а дбав без ріжниць національності і віроісповідання про свої станові потреби і тому держався разом та звався межинароднім (інтернаціональним). Робітники домагалися рівних політичних прав у громаді, в краях і в державі з иншими станами. Наслідком внутрішніх спорів і трудностей часто змінювалися міністерства, але на останку межинародньому робітництву (званому соціялістами) повелося також до державної ради впровадити своїх представників.

43. Зріст могутности Прус. Конец Наполеона III.

Несподіваний зріст могутности Прус захитав верховладне становище Франції в Європі. Наполеон III. сподівався за невтральність у австрійсько-пруській війні певної відплати, але Пруси не хотіли згодитися на прилуку Бельгії і Люксембургу до Франції. Наполеон задумав отже упокорити Пруси і вивів їм 1870. р. війну. Понад усяке сподівання за Прусами станули не тільки північно але й південно-німецькі держави і підчинили свої війська пруському прововоду. Тільки Австро-Угорщина не мала участі в сій війні.

З великим одушевленням вирушили німецькі війська до бою з давнім противником під начальством пруського короля Вільгельма. Плянами німецького війська кермував славний Мольтке, а воно відносило світлі побіди над Французами одну за другою, здобули твердині Мец і Штрасбург, а відтак (2. вересня 1870. р.) біля Седану, над рікою Мозою, взяли в полон цілу французьку армію з Наполеоном III. Полоненого французького цісаря відставлено на замок Вільгемсеге біля Касселю, а французький парламент відсудив 4-го вересня від престолу цісарську родину Бонапарте, Францію проголошено республікою (в третє), а на чолі „правительства народньої оборони“ станув між іншими адвокат Гамбета.

Війна велася дальше, часть німецької армії облягла Париж, а остання здобула інші французькі твердині. Всі намагання Французів, дати відсіч Парижеви, показалися безвиглядними, а також випадки Парижан розбивалися о чуйність і боеву справність німецького війська. На останку Париж був приневолений піддатися (28. січня 1871. р.).

Десять днів перед тим (18. січня 1871. р.) на замку у Версайлі проголошено пруського короля Вільгельма I. наслідним цісарем Німеччини і так утворено нове німецьке цісарство, зложене з 25 союзних держав, котрими дальше правили дотеперішні володарі. Парламент у Берліні мав ухвалювати закони спільні для всіх держав, а сойми поодиноких держав закони для сих країв. Бісмарк став державним канцлером.

Дня 1. березня 1871. р. війшли німецькі війська до Парижа, а в маю 1871. р. заключено мир у Франкфурті над Меном. Франція була приневолена відступити Аль-

зацію і часть Лютарингії з містом Мец Німецькому царству і заплатити 5 мільярдів франків воєнного відшкодування.

Від 1870. року остала Франція республікою. В Німеччині володіло трох царів з пруського дому Гогенцолерн: Вільгельм I. (до 1888. р.), кілька місяців його син Фридрих, а відтак Вільгельм II. (1888—1918. р.).

Підчас німецько-французької війни прилучив італійський король Церковну (папську) державу до Італії. Папа не зрікся прав до своєї держави, а підчинився тільки насилі, задержав права самостійного володаря (суверена) і дві палати Ватикан і Лятеран; італійське правительство обезпечило Папі річні доходи. Рим став в 1870. р. столицею Італійського королівства.

44. Воєнні події на Балканському півострові.

З часу визволення Греції зпід турецької влади (1829. р.) не було справжнього спокою на Балканському півострові. Всі там поселені християнські народи змагали до незалежності від Туреччини. А що вони в більшій часті були православної віри, отже Росія взяла їх у свою опіку перед музудманськими Турками.

В 1877. р. Росія в союзі з Румунією виповіла війну Туреччині. Уже перед двадцяти роками намагалася Росія зробити кінець Турецькій державі, але спинили се Англія і Франція. Сим разом вирушили російські війська через Румунію і посунулися аж до підніжжя Балканських гір. Турки боронилися хоробро в Плевні¹⁾ і в провалі Шипка²⁾, але були приневолені піддатися. Коло Різдва переправилися російські війська через Балкан і в січні 1878. р. здобули міста Филиппопіль й Адриянопіль. Але що в сю справу вдалася Англія, отже Росія заключила з Туреччиною мир у Сан Стефано³⁾ (в березні 1878. р.). Одначе великі держави не хотіли признати вельми значних користий Росії і на Берлінському конгресі представники європейських держав обмежили троха російську перевагу.

¹⁾ Місцевина в північній Болгарії на півд. захід устя ріки Алюти до Дунаю.

²⁾ Провал у Балканських горах.

³⁾ Над морем Мармара на заході Царгороду.

Чорногору, Сербію і Румунію признано независимими державами. Болгарії призначено християнського володаря, але він мав оставати під зверхністю турецького султана. Греції приділено турецькі краї Епір і Тессалію. Австро-Угорщина мала обсадити (окупувати) Босну і Герцоговину. В сих обидвох краях був великий розлад і безправство. Хорватсько-сербське населення творить там переважну більшість, а музулманські великі власники (в більшій части потурчені Сербо-Хорвати) гнобили там християн і доводили наслідком того часто до заворушень. А що Туреччина неспосібна була завести там спокій і лад, отже Берлінський конгрес поручив сю задачу Австро-Угорщині.

Вже 28. липня 1878. р. війшли австрійські війська під проводом полководця Ф и л и п о в и ч а до Босни і Герцоговини; але треба було вести ще завзяту боротьбу з тубильцями, пособлюваними Туреччиною, котрі опиралися обсаді сих країв. Дня 19-го серпня 1878. р. здобули австрійські війська С а р а є в о, столицю Босни, а в жовтні закінчилася завзята боротьба. Австро-Угорщина правила обидвома занятими краями, занедбаними під турецькою владою, вельми дбало й уміло. Будовано гостинці, мости, желізниці, творено уряди і засновувано ріжного рода добре устроєні школи та взірцеві господарства для підєму хліборобства, пособлювано розвиткови промислу й гірництва і взагалі впроваджувано європейську культуру та подбано про внутрішню безпечність і лад. В 1908. р. цісар Франц Йосиф І. признав населенню участь у законодавстві й управі краєвими справами. Туреччина відступила монархії влучені до Австро-Угорщини краї, Босну й Герцоговину, а султанови виплачено 55 мільонів корон відшкодовання за належні йому державні добра. Європейські держави признали сю прилуку Босни й Герцоговини і з них утворено д е р ж а в н и й к р а й.

В кілька літ опісля Болгарія, Сербія, Черногора і Греція тайно утворили Балканський союз, а до него прилучилася небавом також Румунія, щоби Туреччину приневолити до дальших уступок. Туреччині лишилася окрім Константинополя й Адріянополя лише мала частина Тракії; останків європейських посілостей колишня страшна О с м а н с ь к а д е р ж а в а була приневолена зрєктися (1913. р.).

45. Важніші новітні придбання найновіших часів.

Колиб воскресли давні люди, що померли перед кількадесяти роками, не вийшли би з дива, побачивши многи важні придбання з другої половини 19-го століття і деякі пізнійші.

Поміж містами й місточками вимощено нові гостинці, а ціла сіть залізнична обхопила просторі краї. По містах гарно вимощено улиці і пристроєно для вигідного проходу. Пильні і запопадливі люди, маючи на тямці, що „час то гроші“, послугуються колесницями і самоходами та поспішають до означеної собі мети з такою поквалпністю, що з небезпеки для життя ледво можна їх виминути.

Приїзжих на залізничі двірці відвожено до міста омнібусами або повозками, а тепер самоходами або електричними возами можна дістатися до міста. По містах построєно чимало нових вигідних домів, а навіть величавих палат, заведено газове або електричне освітленне навіть протягом ночі. Число витворень (фабрик) з високими коминами збільшилося значно за останню половину 19-го століття, але й доля робітників поправилася наслідком ухвалених у парламентах законів, бо давніше (а деколи ще й тепер) робітники були приневолені добиватися застановою праці (страйк) поправи відносин і плати або скорочення часу праці.

Тепер в усіх промислових заводах уживають машин. Навіть у кравецтві винайшов Американец Гове, син убогого хлібороба, машину до шиття. В хліборобстві, особливо на великих посіlostях позаводили машиніві плуги, сівачки, косярки, молотільні й інші машини, бо нераз замало є робочих рук до праці. З підмогою телеграфів, телефонів (в останніх часах телеграфи без дротів, радіотелеграфи) можуть люди порозуміватися на далеку вельми віддаль. Навіть попід моря положено телеграфічні лінії (каблі). Перший такий кабель попровадив англійський інженер Брет між містами Довер (Давр) в Англії і Кале у Франції попід пролив Ляманш. В 1866. р. переведено кабель між північно-американським островом Новою Фундландією й Ірландією, а тепер чимало таких каблів лежить на морських днах.

Розвинувся також значно поштовий оборот (листівки, карткові листи, перекази, пересилкові листи і

т. п.). З поштовими урядами злучені звичайно телеграфічні й телефонічні, а при них уладжено також поштові шадниці.

Значні зміни бачимо на ніві писарства. В промислових, торговельних і урядових заводах важне значінне має тісно і скоропись (стенографія), котрої учать в ріжних школах. Винаходцем сего способу тіснописання є Німець Габельсбергер. Ним послужуються при списуванню промов у парламентах, на зборах і т. п. Важне також винайденне пишарської машини, тепер вельми розповсюдженої по урядах і всяких канцеляріях. В купецтві важну прислугу робить машина до додавання більших рядів чисел! Науки і мистецтво розвинулися значно в другій половині 19-го століття, до чого правительства чимало причинилися щедрим пособлюваннем.

Значно поширилися ріжного рода товариства наукові, просвітні і ин., а також для тілесного розвитку людства (т. зв. спортові), прогулькові і т. и., щоби скріпленнем тіла оживити також людського духа.

46. Тридержавний союз. Воєнні події в інших частях світа.

Між європейськими державами протягом століть придбала собі Велика Британія (Англія) найбільш просторих колоній (осель). Бритійська держава стала тим способом першою морською потугою світа і зорко пильнувала, щоби ніяка инша держава не відбила їй сего становища. Тим-то завидливим оком гляділа Англія, як Німеччина після війни з Францією, з поради Бісмарка, в Африці і на Великім океані змагала до засновин осель. Отже тому Англія не була приязно настроєна супроти Німеччини. Особливо Німеччина була приневолена стеретися Франції, бо вона не могла забути страшного пораження з 1870. р. і думала про відплату. Росія також була ворожо настроєна супроти Німеччини за обмеженне її успіхів на Берлінськім конгресі (гл. стор. 76). А що Німеччина була окружена такими могутними противниками, була вона приневолена оглядатися за союзниками і приєднала собі Австро-Угорщину яко союзницю. В 1879. р. заключив цісар Вільгельм I. з цісарем Францом Йосифом I. охоронний і відпорний союз, а до него приступив в 1883. р. також італійський король Гумберт. Сей

тридержавний союз забезпечив на кількадесят літ мир у всередині Європи, а середньо-європейські держави перед ворожими нападами.

Але тоді, коли в Європі був сякий-такий спокій, в інших частях світа відбувалися часті бої.

Франція заняла (1881. р.) в північній Африці турецький край Туніс, Англія заволоділа Єгиптом (1882. р.), що підлягав турецькій владі, а Італія обсадила турецькі краї Триполіс і Барку (1911. р.). Тим способом Туреччина втратила в тім часі свої посілости над Середземним морем в Африці.

У східній Азії вибухла війна між Японією й Китаєм (Хінами, 1894. р.). В другій половині 19-го століття присвоїли собі Японці всі придбання європейської культури з великою уміlostю, коли тимчасом Китайці дальше проживали в давній закостенілости. Задля того маленька Японія без великої натуги побідила велику але заскорузлу Китайську державу і приневолила відступити острів Формозу та признати незалежність королівства Кореї. Японія стала з того часу одинокою великою державою в Азії.

В Америці вибухла революція на островах Кубі і Филипинах, що належали до Іспанської держави. А що Іспанія не мала сили втихомирити сю революцію, Зєднені держави північної Америки (звані звичайно коротко „Унією“) покористувалися сею нагодою і виповіли війну Іспанії, знищили іспанську флоту та обсадили іспанські острови Кубу, Порторіко і Филиппини (1898. р.).

В південній Африці розпочали Англійці війну з потомками колишніх голандських переселенців, Бурами. Мимо великої хоробрости Англія підбила обидві республіки Бурів.

У східній Азії вдалася Японія у війну з Росією (1904—1905), бо Росія намагалася до своїх посіlostей, Сибіру й Амурської області, прилучити ще й Манджурію. Японці нанесли Росії на суходолі і морі такі страшні поразення, що вона була приневолена зрєктися Манджурії, але й відступити Японії твердиню Порт-Артур у Китаю і південну часть острова Сахаліну. В Росії після сеї невдалої війни вибух величезний переворот, що довів до знесення самовлади і заведення конституції (1905. р.). В Петербурзі зібралася 1906. р. перша державна дума (рада),

щоби радити про устрій держави на нових основах і про мові закони, відповідні потребам духа часу. Всі народи царської Росії вислали там своїх представників, а також український нарід. З проголошенням конституційного ладу упав згаданий в горі (стор. 72) указ з 1876. р. заборони української мови. Почали появлятися українські книжки і часописи, засновувано просвітні товариства по різних містах України, в Києві утворилося „Українське Наукове Товариство“ для наукових видань, а все те причинилося до розбудження нового життя, так що можна було сподіватися бистрого й гарного розвитку українського народу на різних культурних царинах.

Одначе вже в самих початках своєї діяльності ввійшла державна дума в спір з царським правительством. Державну думу небавом розвязано, а така сама доля була суджена другій ново вибраній, але що до обсягу ділання значно обмеженій думі. Те саме сталося опісля і з третьою думою, а конституція стала лише покришкою самовладного царського правительства. Тимчасом в Європі не було більш 30-ти літ ніякої війни, а європейські народи осягнули за той час великий поступ на всіх царинах культурного життя. Одначе се був „оружний мир“, бо всі великі держави були готові все до бою. Але сей мир перебила нараз страшна подія в 1914-ім році.

В Босні мали відбутися великі цісарські маневри спільної австро-угорської армії, а що старенький цісар Франц Йосиф не міг сам явитися, вислав там назначеного наслідником престоло архикнязя Франца Фердинанда, свого братанича. В Сараєві підчас їзди найгарнійшою улицею міста убито (28. червня 1914. р.) архикнязя і його дружину, а судове слідство виявило, що убийники дістали гроші й сружжє з Сербії для виконання сего страшного злочину. Цісар Франц Йосиф домагався згноблення ворожих Австрії сербських агітацій, одначе Сербія дала виминаючу відповідь, і наслідком того цісар був приневолений Сербії виповісти війну (28. липня 1914. р.). Се був почин до великої світової війни, бо Росія певна французької помочи, прирекла поперти Сербію.

Так розпочалася війна давно підготовлена вже ворогами Австро-Угорщини, а великі держави висунули лише малу Сербію наперед. Росія вже на весну розмістила свої війська на границях Німеччини й Австро-Угорщини.

47. Велика світова війна.

Ще того самого дня, коли Австро-Угорщина виповіла війну Сербії, видав цісар Франц Йосиф I. маніфест до своїх народів і подав у нім свою постанову й її причини до їх відома. „Змагання перенятого ненавистю противника, було там сказано, приневолюють мене для збереження чести моєї монархії і для охорони її могутного становища, для безпеки стану посідання по довгих роках мира хватити за меч“. Коли опіщено воєнне поготівле (мобілізацію) части війська, спішили вояки сміло на бовища в надії певної побіди і скорого повороту домів.

Цісар Вільгельм II., союзник австрійського цісаря, намагався в останній ще хвилі здержати вибух війни; одначе Росія, потайна союзниця Сербії, проголосила вже у себе загальну мобілізацію, так що й Австро-Угорщина була приневолена вчинити те саме 31-го липня 1914. р. Уже слідуєчого дня розпочала війну Росія в союзі з Францією й Англією проти осередніх держав (Австро-Угорщини й Німеччини. Третій союзник осередніх держав, італійський король Гумберт, не брав спершу участі у війні й держався неутральности).

Вже з початком війни становище осередніх держав було вельми трудне. Більша часть європейських держав станула супроти них ворожо, а бодай байдужно. Лише Туреччина прилучилася до осередніх держав, а в слідуєчим році також Болгарія. Сей союз чотирох держав з 146-ма міліонами населення, був приневолений вести страшну війну супроти 320 міліонів супротивного союзу (званого Антантою), котрий ще міг опиратися на поміч і сили 365 міліонів Індів, Єгиптян та Африканців. Як світ світом не було ще доси такої страшної і завзятої війни. Відразу виведено величезні міліонові армії на бовища, яких доси не видано, а послугуванося такими страшними середниками воєнними, яких лише могла достарчити новітна видоскопалена техніка. Воювали не тільки на верхні землі і під землею (в закопах), на морі і під водою (підводні судна), але навіть у воздуху (аероплянами, себ-то літаками) і все беззглядно нищили.

Сербію і союзу з нею Черногору покорено небавом, але зате мала Австро-Угорщина вельми трудну боротьбу з Росією, котрої армія на мировій стопі в 1914. р. числила 1¹/₂ міліона, отже без міри більше, як уся воєнна сила

Австро-Угорщини з початком війни. Російські війська наїхали і пустошили не тільки суміжну Галичину й Буковину, але з кінцем вересня 1914. р. вдерлися через Карпати до Угорщини. Щойно в маю 1915. р. повелося їх звідтам виперти до Галичини. В березні 1915. р. найсильніша австрійська твердиня над Сяном, *Перемисьль*, довго облягана російським військом, була приневолена голодом їм піддатися і щойно в червні повелося її знов відбити.

Тимчасом Італія, котра протягом 33 літ належала до тридержавного союзу і користувалася його охороною, зірвала сей союз в Зелені свята 1915. р. і виповіла відтак війну Австро-Угорщині. Приклад небувалий в історії. Італійські війська наїхали південно-західні австрійські краї і страшно пустошили Побереже. Над рікою Сочею (Ізонцо) відбувалися завзяті бої. З німецькою допомогою повелося завдати Італійцям (в жовтні 1917. р.) рішуче поразення і вони протягом тижня втратили всі нечуваними жертвами і кровю осягнені протягом півтретя року займища. Та не досить того. Союзні австро-угорські і німецькі війська вирушили тепер против Італії і з кінцем 1917. р. станули над рікою Пявою.

В Австро-Угорщині вмер цісар Франц Йосиф I. (21. листопада 1916. р., в 87-ім році життя, а 68-ім володіння), а його наслідником став внук по браті, архикнязь *Карло I*. (в Угорщині яко король *Карло IV*.) і спільно з цісарем Вільгельмом II. провадив дальшу війну.

З країв навіщених війною вертало вже в самих початках багато збігців численними ватагами до країв доси незащеплених війною, щоби там найти захист. В тих краях треба було примістити також чимало *полонених* і для них будовано бараки. Треба було отже тут виживляти і тих численних збігців і полонених, а тимчасом Англія й інші неприявні держави відтяли всякий довіз поживи з заграниці, а наслідком того проявилася тут велика недостача найконечнійшої поживи і небувалий доси *голод* та нечувана дорожня, недуги, пошести і помір.

Того самого дня, коли російські війська перейшли границю, розпочала Франція без wypowiedження війну з *Німеччиною*. Одначе Німці поскорили борше, чим могла того сподіватися Франція, і через Бельгію вирушили до Франції, звідкіля не могли їх виперти протягом цілої війни.

Англія вже 5-го серпня 1914. р. виповіла війну осереднім державам, а під її напором те саме були приневолені вчинити

інші європейські держави; лише деякі остали нейтральними. З Англією держав з самого почину війни президент Півн. америк. Держав, Вільзон, і звідсіля діставали держави Антанти допомогу в озужю й інших воєнних знадобах, сирівці і поживу та не знали тої недостачі, яка доскулювала краям осередніх держав.

Поміч Америки в світовій війні (бо вона обхопила мало що не весь світ) приневолила Німецьку державу з початком 1917. р. розпочати озтрійшу боротьбу з підмогою підводних суден (У-судна) підводну війну. Отсе спонукало в березні 1917. р. Унію (Зєдинені Держави півн. Америки) виповісти війну Німеччині, бо Унія мала через підводну війну грошеві втрати та не хотіла допустити Англії до поражєння. За прикладом Унії виповіли війну осереднім державам також Китай, Бразилія, Куба, а навіть деякі дрібні мурінські держави, так що війна стала справді світовою.

Антанта всі свої надії покладала на допомогу Америки, а без участі Вільзона була би війна скорше чи пізніше закінчилася в користь осередніх держав, бо їх поконано не в боях, але голодом і недостачею поживи.

48. Події на сході Європи.

В тім самім році, коли Америка вдалася у війну, втратила Антанта могутнього союзника; Росія перестала вести війну. Наслідком важких поражєнь російських військ на боєвишах загальне невдоволеннє в Росії війною довело там до страшного перевороту. Цар Миколай II. був наслідком сєго приневолений у своїм і свого наслідника імени (15. березня 1917. р.) зрєктися престолу, а Росію проголошено демократичною рєспублікою, в котрій крайне сторонництво соціалістичне (большевики) захопило в свої руки керму держави. Сей великий переворот і проголошений президентом Вільзоном оклик про право народів на самоозначєннє (себ-то право самостійного рішення кожного народу про свою долю) відбився голосним відгомоном також на Придніпрянщині (на Великій Україні). В Києві заснувалася „Українська Центральна Рада“ (вибраний український парлаємент від широких народніх верств і від ріжних народностей, що в меншости насєлюють Україну: Поляки, Москалі, Жиди), а з кінцем 1917. р. тимчасове російське

правительство було приневолене згодитися на самоуправну владу для України (Київщини, Волині, Поділля, Чернігівщини і Полтавщини), на т. зв. Г е н е р а л ь н и й С е к р е т а р і я т. Дня 7. листопада 1917. р. Центральна Рада проголосила назалежну „Ук р а ї н с ь к у Н а р о д н ю Р е с п у б л и к у“ і вона яко самостійна держава мала оставати в союзі з Російською республікою. Російська Республіка заключила мир у Берестю Литовським з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Болгарією і Туреччиною, а сі признали „Українську Народню Республіку“ самостійною державою (9. лютря 1918. р.) й установили границі, які були між Австро-Угорщиною й Росією, а на заході прилучили ще до неї Холмщину і Підляше. Україна дістала німецьку поміч проти большевиків та виперла їх. Одначе українське правительство не встигло утворити сильної влади і завести лад у схвильованій переворотом країні. Знесенне приватної власности земельної „Центральною Радою“ роздратувало селян, а українське правительство не вміло ладнати з німецькою військовою командою, котра на останку оружно розігнала „Центральну Раду“ і поставила на чолі держави генерала П а в л а С к о р о п а д с ь к о г о, потомка давнього українського роду, а зїзд хліборобів проголосив його Гетьманом усеї України. Скоропадський за короткий час зробив чимало для підєму української просвіти і культури: заснував Академію Наук у Києві, два українські університети в Києві й Кам'янці Подільському, Український театр в Києві й інші народні заклади, а вся Україна вкрилася сіттю українських шкіл народніх і середніх.

Скоропадський оповістив новий устрій української держави і привернув селянам земельну власність. Одначе широкі народні верстви, як давнійше не мали довіря до змагань Мазепи, так і тепер не зрозуміли заходів Гетьмана Скоропадського, підозрівали його о надмірно велику прихильність до великих земельних власників і змагання до зєдинення України з Росією, хоч Гетьман почував себе щирим Українцем. Проти Гетьмана повстало українське громадянство з січовими українськими стрільцями, а також узброєне селянство. Гетьман був приневолений виїхати до Німеччини, а в „Українській Народній Республіці“ почалася знов внутрішня боротьба, що довела до проголошення „Радянської соціалістичної Республіки“ в союзі з большевицькою московською. Безконечні війни на Україні, по шести, недуги й голод зруйнували всю Україну, понижили

міста і села та всю культуру і приневолити велику частину української інтелігенції виїхати за границю на еміграцію.

Тимчасом осередні держави вели дальшу боротьбу на полудні (на Балканському півострові і з Італією) та на заході (з Францією), де Німці над рікою Марною потерпіли великі втрати. Населення осередніх держав настійливо домагалося покінчення війни, а цісар Карло, хоч держався союзу з Німеччиною, робив заходи, щоби довести до мира. А коли ще й Болгари у вересні 1918. р. потерпіли страшну невдачу, просили й вони о заключення окремого мира і були приневолені підписати розем. Австро-Угорщина і Німеччина наслідком того уступили з цілої південно-східної області, а се відбилося також некорисно на боєвищі проти Італії. Вже в липні 1918. р. Італійці відперли над Пявою австрійські війська, а наслідком внутрішніх спорів в Австро-Угорщині почався також розстрій посеред війська. Хоч Австро-Угорщина і Німеччина мали визначних полководців, одначе дух посеред знесилоного переможною боротьбою війська упадав шораз більше і вже в жовтні 1918. р. Австро-Угорщина в порозумінню з Туреччиною і Німеччиною подали Антанті предлогу о розем, одначе Вільзон, котрий хотів бути мировим посередником, не згодився на се. Він подав основи прав народів, що вони в областях заселених більшстю мають право свобідно постановляти про свою долю і державну приналежність, а меншостям народнім обовязані забезпечити їх народні, культурні і громадянські потреби.

Дня 18. жовтня 1918. р. в дусі видвигненого президентом Вільзоном права самоозначення народів проголосив цісар Карло Австрию Союзною державою, одначе й се вже не вдало здержати розпаду монархії. На основі сего цісарського проголошення утворилася у Львові „Українська Національна Рада“ (18-го жовтня 1918. р.) з представників Галицької, Буковинської і Закарпатської України, а слідуочого дня „Українські Національні Збори“ ухвалили, що з українських областей Австро-Угорщини твориться Українська Держава і на тій основі „Українська Національна Рада“ перебрала 1. листопада 1918. р. владу в свої руки в українських областях Австро-Угорщини, названих тепер „Західно-українською Народною Республікою“.

Ще в 1916. р. з підмогою Австро-Угорщини і Німеччини утворилася независима Польща яко окрема держава, а коли 28. жовтня 1918. р. останній австро-угорський міністер

А н д р а ш і прийняв усі умови Антанти, котрими розв'язано старинну Австро-угорську монархію, і цар Карло I. виїхав до Швейцарії, почала Польща оружною силою добиватися прилуки Галичини до ново відбудованої держави. Почалася кровова боротьба, що тяглася більш півроку, поки Польща з великою військовою перевагою і допомогою Франції, Англії й Америки перемогла Українців та довела до того, що мирова конференція амбасадорів (представників антантських держав) у Парижі постановила 14. березня 1923. р. Галичину залишити при Польщі. Уряд „Західної Української Республіки“ опинився за границею, Румунія заняла Бесарабію і Буковину, а Чехо-словацька республіка, утворена з країв чеської корони і Словаччини, заняла з поручення Антанти Закарпатську Україну з обов'язком надати їй самоуправу з назвою „Карпатська Русь“.

З кінцем жовтня 1918. р. австро-угорські війська уступили з Італії, а фльота дісталася в руки південних Слов'ян. Цар Карло I. зложив 3. листопада начальство над армією і того ще дня підписано розум з Італією, та відступлено їй південний Тироль аж по провал Бреннер.

Австрійсько-німецькі краї проголошено республікою з назвою „Німецька Австрія“, а держави Антанти заключили з нею мир в Сен Жермен, біля Парижа (10. вересня 1919. р.). „Німецько-австрійська республіка“ задержала альпійські австрійські краї (окрім південної Сирії і східної Каринтії, котрі прилучено до королівства т. зв. „Югославії“¹⁾). До Німецької Австрії прилучено також часть західної Угорщини, де проголошено республіку. З Чех, Моравії, Шлезка (крім частини Тешинського Шлезка) і Словаччини з Прешбургом утворено „Чесько-словацьку республіку“ і їй приділено „Карпатську Русь“. Східну часть Угорщини, Семигород і Буковину віддано Румунії. З могутньої Австро-угорської монархії повстали дрібні республіки „Німецька Австрія“ й „Угорська республіка“, а всі інші краї дісталися новим на звалищах монархії утвореним державам.

У Німеччині вибух великий переворот, а 9. листопада 1918. р. проголошено республіку, і вона

¹⁾ До сеї держави крім Сербії і Черногори влучено Хорватію, Славонію й Далматію, часть Сирії, Каринтії, Країну і Побереже, Босну і Герцоговину.

була приневолена відступити всі свої заморські кольонії (віддані переважно Англії), Альзацію і Льотарингію Франції, Познанщину і більшу часть пруського Шлезка Польщі. Мир з Німеччиною підписано 28. червня 1919. р. у Версайлі і наложено на неї величезні воєнні відшкодовання, а цар Вільгельм виїхав за границю.

У Варшаві 8. жовтня 1918. р. Рада регенційна проголосила независиму Польську державу, а владу обняв тепер „Начальник Польської речипосполитої“. Дня 10. лютого 1919. р. зібрався у Варшаві перший сойм і ухвалив 17. березня нову конституцію. На чолі держави стоїть президент Речипосполитої і найвисший зверхник армії, вибраний на 7 літ. Законодатну владу справує сойм, зложений з сенату і посольської палати, а виконну владу рада міністрів.

Держави, що брали участь у великій світовій війні, втратили разом більш як 35 мільонів людей. На боєвищах лягло около 10 мільонів, а багато окалічило (інваліди) і втратило спроможність до праці і здоровле. Чимало попало в полон і доси не всі ще вернули до рідних країв. Та хоч війна закінчена, людство цілого світа переживає важке пересиленне і нужду та минуть цілі десятиліття, поки народи двигнуться з занепаду просвітно-культурного і господарського до нового життя.

До повторення.

Де і як уладжено європейські відносини після упадку Наполеона? Які придбання осягнуло людство в 1-ій половині 19-го століття? Де вибухли нові перевороти в Європі після віденського конгресу? Що довело до липневої революції у Франції (1830. р.)? Яка була причина липневої революції в Парижі? Кого вибрано президентом французької республіки? Яке становище осягнув Людвик Наполеон опісля? Що причинилося до революції в Бельгії? Які були відносини на Україні з кінцем 18-го століття? Що причинилося до відродін українського народу? Які були причини і який вислід листопадового повстання в Польщі? Що довело до березневої революції в Австрії (1848. р.)? Які зміни впровадив цар Фердинанд в державі? Задля чого зрікся він престолу? Хто обняв престіл по Фердинанді? Які зміни в устрою Австрії впровадив цар Франц Йосиф? Які обставини причинилися до відродін українського народу в Австрії й Угорщині? Від якого часу естнував „Німецький Союз“? Котра держава мала в нім провід? До яких подій довело се в 1866. р.? З котрою державою заключили Пруси союз против Австрії? Який був вислід війни на обох боєвищах? Котрий край втратила Австрія? Від якого часу настав конституційний устрій в Австрії? Яку державну зміну перевів цар Франц Йосиф у

1867. р.? Як уладилися Пруси після 1866. р.? З ким вели Пруси війну в 1870. р. і з чією допомогою? Як утворилося Німецьке цісарство? Кого проголошено цісарем? Які були услівя мира з Францією? Яку ціль мав Берлінський конгрес в 1878. р.? Котрі краї обсадила після того Австрія? Коли і в якій ціли основано тридержавний союз? Котрі держави належали до него? Котрі держави були супротивні сему союзови? Що викликало велику світову війну? Як довго вона тривала і який був її вислід?

Д О Д А Т О К.

І С Т О Р И Ч Н І В І Т М К И Д Л Я Д О М А Ш Н Ь О Г О Ч И Т А Н Н Я .

1. Катедральний костел на Вавелю в Кракові.

Найбільшим і найціннішим пам'ятником давньої минувшости є катедральний костел (№ 29), місце коронаційне польських королів; він збудований з тисового каменя, в іотицьким стилі. В самій середині костела знаходиться каплиця св. Стефана. Є то престіл багато позолочений, а на нім чотири срібні ангели двигають срібну домовину звичайної величини св. Станіслава; довкола престола є металева огорожа, завершена грубо золоченою копулою. В цілім костелі є дуже багато пам'ятників колишніх володарів і славних мужів, а по боках багато каплиць. З тих найкрасні: каплиця Жигимонта і Ягайлонська; в першій знаходяться між іншими дорогоцінний пам'ятник Жигимонта I. і Жигимонта Августа; в другій знаходиться прехороший пам'ятник Володислава Ягайла і Казимира Ягайловича. Каплиця Ягайлонів визначається також тим, що на її стінах розміщено образи святих грецької Церкви, такі, як по наших церквах і з церковно-словянськими написами. Під костелом є великі, високо склеплені пивниці підземні або гробниці, а в них спочивають тлінні останки кількох польських королів і королевих, а між тими послідними декотрі з Габсбурського дому. Сі гробниці відновлено в останніх часах; їх звідував також цісар Франц Йосиф в часі своєї гостини в Кракові, а зворушений світlostю сих пам'ятників, велів їх упорядкувати а замок обновити.

2. Князь Василь Константин Константинович Острожський.

(За П. Кулішем.)

До найдавніших родів руських вельмож належав рід князів Острожських. Сей рід виводив свій початок від князя Романа Галицького, вітця короля Данила. Потомки князя Романа мали великі посілости на Волині, між иншими містами також Острог і звідси прийняли назву князів Острожських. Між князями Острожськими вславився вельми кн. Константин Іванович, великий гетьман литовський, воєнними перемогами. Окрім хоробрости визначався він також добрим серцем. Умер в 1533. р. і похоронений в Київській Печерській Лаврі.

Син його Василь Константин Константинович Острожський був перший між руськими вельможами. Орудював він чотирма величезними староствами. Окрім старостинських міст і сіл, та инших дібр княжих, один майорат¹⁾ сего вельможі мав у собі 80 міст і місточок та 2760 сіл. Його добра приносили йому майже чотири мільйони²⁾ корон річного доходу, а з того удержував дві тисячі бідних шляхтичів, котрі на случай потреби хватили за криві шаблі і гусарські списи в обороні чести свого патрона.

Острог, столиця сенатора й воєводи, Василя, чудувала усіх величавістю, простором, всілякими заводами і промислами. А замок, де жив князь, кипів множеством гостей з усіх сторін України, Литви і Польщі. Тоді високі салі замку гриміли музикою, а тисячі слуг розносили на срібних блюдах їду і бутильками столітні угорські вина.

Колиж настав час посту, приходив час покути і молитов; замість хоробрих лицарів являлися черці з худорлявими лицами, а в їх товаристві покидав князь величавий замок і удавався до основаного ним монастиря в Дубні, скидав з себе дорогі одяги, одягався в волосяницю і проводив дні великого посту в молитві і праці.

Крім того визначався князь Василь Острожський ділами милосердя: основував шпиталі і доми убогих (у Тернополі є дім його фундації для зубожілих міщан), школи (в Острозі

¹⁾ Майорат, головна спадщина земельних дібр, котрі посідав найстарший в роду.

²⁾ Вартість гроша була тоді значна.

славну свого часу Академію) і печатні, між іншими також в Острозі, в котрій напечатано славну Біблію Острожську. Він любив науки, громадив на своїм дворі славних учених і письменників і сам писав усякі твори і переписувався з ученими. При висшій школі в Острозі громадилося учене духовенство, вело сю школу на лад західно-європейських академій. Для сеї школи спроваджував кн. Острожський учителів також з інших країв. Тим-то з розцвитом Острожської Академії починається на Русі зворот до висшої освіти. При Острожській Академії громадилися учені люди і творили свого рода наукове товариство, котре між іншим помогло князеві Острожському видати цілу Біблію, бо до того часу можна було дістати лише поодинокі части св. Письма.

Тепер ще збереглись останки величавого острожського замку.

3. Вдача і хоробрі діла гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного¹⁾.

Петро Конашевич настільки підіймався над своїм простим походженням²⁾ і способом життя, своїм острим розумом, визначною зрілостю гадбк, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з певною справедливістю повинен бути зачислений для нащадків між найвизначніших людей у Польщі. Скільки проводив він Запорозьким військом, всюди осяяний славою своїх подвигів на суходолі і морі, користувався він незвичайною ласкою судьби. Кілька разів погромив Татар на Перекопських степах і наводив страх на Крим. Там заняв він худобу на степах, у самої ціли відобрав добичу захоплену на Україні. Коли Владислав (королевич, опісля польський король) оружною рукою вертав собі право на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, злучився з Владиславом під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні хоругви по безмірних просторах її, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі незвичайно сильні своїм положенням війська, як Єлец, Шацьк, Ливни, Калуга. Обтяжений багатою добичю, зробив

¹⁾ Се зображення гетьмана написав Яків Собеський (отець пізнішого короля Яна Собеського), що брав з Сагайдачним участь у Хотинським бою.

²⁾ Се невірно, бо Сагайдачний походив з дрібної руської шляхти з Самбірщини.

він своє ім'я пострахом для всієї Московщини. Не менше прославили ім'я Конашевича його морські походи: і тут була звісна його судьба, що завжди приносила щасливі висліди його походам і кілька визначніших торговельних міст Європи й Азії, попалені околиці Царгорода, а на останку рідка справність, проявлена ним у Хотинській війні, все те ненастанно збільшало його славу серед Турків. І взагалі був се муж великого духа, що глядав небезпеки, маловажив життє, в бою перший, у відвороті останній, проворний, діяльний. В таборі був він сторожкий, мало спав, на нарадах обережний й в усяких розмовах дуже маломовний. Обряд і грецьку релігію окружав він почестю незвичайно горячою.

4. Король Собеський на ловах у Краснопуці.

(Ол. Барвінського
на основі Поморянської літописи.)

До найзаможніших родин, що мали великі добра в Галичині, належала родина Собеських. З тої родини походив славний воєнними походами на Турків польський король Ян III. Собеський. Жовква, Золочів, Зборів, Олесько, Поморяни, Тернопіль і численні околичні села були власністю Собеських. Ян Собеський, обнявши по смерті родичів усі добра, заложив родову столицю в Жовкві, а часто перебував також у Золочеві, де займався відновою Золочівського і Поморянського замку.

Якось у другій половині січня 1665. року (оповідає літопись збережена в поморянським замку) уладжено на приїзд Яна Собеського (тоді ще коронного маршалка) велику облаву в Поморянських лісах від сторони Дунаєва. Недоступні яри і дебри, густий буковий і дубовий ліс, перериваний декуди полянками, порослими буйним зіллям, давав спокійний захист звірині; тому сей ліс був тоді найлюбійшим місцем ловів молодого маршалка.

Товпа людей вибралася досвіта в ліс, але сим разом розпочались лови, для ріжних перепон, аж коло полудня. Маршалок стояв на становищу званім „братська пасіка“, при нім „козачок“, котрий йому подавав зброю. Від того місця тягнувся довгий а широкий яр к півночі, яко дорога лісна до Дунаївської греблі — від заходу на схід ледво

замітна стежка, котра губилась в дико зарослих ярах; від полудня була простора поляна, на котру мала випасти численна полошена звірина. На даний знак рушила облава — гнано звірину, а розставлені стрільці давали огня. Маршалок тим разом стріляв густо, але нещасливо; перейшло кілька оленів, пішов великанський медвідь¹⁾, ледво щось з дрібної звірини удалось йому вбити. Аж тут чутно ломіт і тріскотню — ознака грубого звіря: вийшов величезний дик просто на маршалка — за стрілом аж прикляк, але відтак зірвався і пішов у гущавину. Маршалок добувши меча пустився за ним у погоню. Козачок лишився значно за паном позаду і зазначував слід. Збіглися стрільці, прибув і Вардинський, тодішній правитель Помор'ян, однак не знали, що почати, бо вже смеркалося. Вардинський казав стріляти, розналити огні, але все на дармо; про маршалка ані слуху.

Між тим, коли всі були в такій тревозі, маршалок гнав за диком, котрий туй-туй упадав. Маршалок чув, правда, зразу поклики і вистріли, але не відповідав на них, бо стрільбу і ріг ловецький лишив у козачка. Тимчасом маршалок загнався в гущавину на дармо. Треба було думати про поворот до своїх, а тут зовсім смерклося тай снігом почало курити, що не міг найти виходу. Зголоднілий і перезяблий посувався Собеський яром у гору, западаючи що хвиля в сніг, аж на кінець вийшов на простору долинку, з котрої з одного кута пробивалось слабе світло в гущавині. Тут саме зірвався перед ним олень і побіг в сторону, звідки било світло. Його слідом пішов Собеський; олень станув коло низенької хатини, з котрої блискало світло і відчинив рогом двері. Небаром відчинилися двері, а з хатини вийшов поважний старець у чернечій одежі, котрому олень припав до ніг і так лежав цілий час, аж Собеський вийшовши до хати повитав господаря: „Слава Ісусу Христу!“ На то відповів старець: „Слава Богу, слава Ісусу Христу, слава і Вам во віки!“ А Собеський сказав йому: „Хто еси, старче, не хули Бога, бо лише Божа хвала треває по віки, а людська слава минуша; скажи, де я і що тут робиш.“ — „Не лякайтеся, пане, і приступіть ближше, я богомолець і буду щасливий приймати Вас в тій хаті, бо на Вашій голові виджу королівську корону, а на Вашім серцю написано: „Слава во віки!“ І припав старець до ніг і уцілував руки Собеського,

¹⁾ Тоді ще жила в тих лісах така груба звірина.

а горячі слези покотилися з його очий. Зачудований, змішаний і дивним чувством перенятий, підніс Собеський старця, слези закрутилися йому в очах і зворушений промовив: „Встань, чоловіче, колись пророк Божий, най діється його свята воля, нині буду у тебе в гостині змерзлий, голодний і заблуканий — завтра возьму тебе до себе.“

Собеський вступив до хати отця Гedeона, а покріпившись скромною вечерею, ляг на постелі і розмовляв зо старцем. З розмови дізнався, що сей олень був хову старця, що чудним способом жаден звір, жаден стрілець йому не шкодив і тому старець звав його „королем“. Далше розказував старець, що давно козакував на Україні, був у Туреччині й у Татар, а відтак вступив до монастиря. В козацькій виправі Хмельницького взяв участь яко священик, а підчас Зборовської переправи пішов у ліси, аж дістався на згарище, де колись було село Краснопуца. З розвалин поставив собі хатину, в котрій тепер молиться за чужі і свої гріхи, яко монах чина св. Василя Великого. „Раз я мав сон,“ — сказав на останку монах, — „і бачив тебе в короні з мечем в руках; у ніг твоїх падали бісурманські голови, а кудись рушив, росли хрести за тобою. І ось уродилося дитя на імя Іван на замку Олеськім, то ти, пане, а мені призначено не умирати скорше, поки тебе не побачу королем.“ Старець упав на коліна і довго молився, а тимчасом уснув струджений маршалок.

Коли рано пробудився, стояв коло него отець Гedeон і старий Вардинський, а перед хатою були згромаджені люди. Встав він, але в його лицю проявилася велика зміна, він почув в собі достоїнство королівське. Довго молився він сего ранку, а коли хотів піднятися з землі, старий Гedeон вложив руки на його голову і поблагословив його. Собеський, вставши, сказав до Гedeона: „Старче святий, хочу, щоби на тім місці, де я нині був у тебе в гостині, станув монастир твого чину. Вардинському приказую, щоби нині се пусте місце обчищено, а скільки чоловік може на день обійти докола сего місця, тільки дам землі монахам. Тиж, святий старче, підеш зо мною, щоби поладити все для нової фундації, бо бажаю, щоби ти був ігуменом.“

Ось такий був початок монастиря в Краснопуці від року 1665.

О. Гedeон Буйницький відіхав сейчас з Собеським до Львова, де Собеський 7. березня 1665. р. зробив дві фундації на письмі для Василян, одну для Краснопуці, де ігуменом

став Гедеон, а другу для Золочева. Небаром випосажив Собеський ще третій монастир василіянський в Підгірцях.

Гедеон вже весною 1665. р. мав готовий деревляний монастир у Краснопущі і трех монахів під собою, діждався в 10 літ бачити Собеського королем і дізнав великої щедрости його. Він не тільки випосажив монастир обшаром 1000-морговим, але подарував дзвони, лянї з армат здобутих від Турків, а свому придворному маляреві, Василеві зі Львова велів спорудити іконостас в церкві василіянській краснопущанській. Робота сего знаменитого руського маляра була так гарна, що знавці цінили сей іконостас на 200.000 золотих, а йому рівного не було в цілій Галичині. На жаль сей іконостас згорів перед кільканадцяти роками від пожежі, що вибухла в церкві. Також обдарив сей монастир гарними портретами королівської родини Собеських. З часом Краснопуща стала улюбленим місцем Яна Собеського, з вузької лісної стежки велів зробити широку „королівську дорогу“ до Краснопущі, на місці „братської пасіки“ стояла деревляна літна палата короля. Тут збирались часто на лови, забави і бенкети, а в монастирській церкві король часто слухав служби Божої о. Гедеона, сповідався у него і глядів відради, сили і витревалости в злиднях, які нераз на него спадали.

5. Пораженне Турків під Віднем 1683. р.

(З літописи Самовидця.)

Коли польський король зірвав згоду з Турчином, звелів зараз по скінченню сойму збирати польські війська. А Турчин мабуть про се не знав та згромадив свої війська і пішов на цісаря християнського, переправився через Дунай і загорнув землю угорську, котра йому піддалася добровільно.

Відтак везір з своїми військами підступив під престольний город Відень. Цісар станув до бою, але не міг устояти перед великими силами турецькими і замкнувся в городі. Тут зіставав в облозі ціле літо. Обложенці просили польського короля Яна Собеського о поратунок. Ян Собеський стояв тоді на своїй границі за Краковом, а видаючи таку велику навалу від бісурман на християн збирав як найскорше

військо, як „кварцяне“¹⁾, так і „загальне ополчення“ по всій своїй землі і по Україні та давав зараз плату. Тим способом зібрав дуже великі війська, просив Бога о поміч і пішов проти турецьких військ.

Турчин довідався про се і велів сильно добувати Відня, а сам з іншими військами пішов проти польського короля, бо легковажив собі сі війська. Але його судьба оманула: бо хоч учинив був засідку з 40-тисячним пішим військом, то цілу її знищив польський король так, що і сам везір не видержав із своїми військами та в малій громаді приневолений був утікати, полишивши гармати, шатра і все, що мали при собі. Так дуже були розбиті турецькі війська при помочи Божій. А й тоті війська, що добували гóрода Відня, побиті, ледви що втекли і нечислене військо бісурман пропало.

Тоді король польський, побувши в гóроді Відні, сполучився з іншими християнськими князями і пішов з великими військами наздогін за везіром і не давав йому відпочати. Тота битва була 13. вересня по руському календарю. І знов на Дунаю на мостах звів борбу і побив Турків. Турки війшли були великим гуртом на мости на Дунаю, але мости під великим тягарем заломилися, а Турків багато погинуло від меча і потонуло. Вояки християнські направили мости, пігнали за Турками і кількома наворотами побили їх. Усіх битв завзятих зведено чотири і в усіх тих битвах Турки були поборені, а християнські війська спустошили багато турецьких гóродів, ходили, куди хотіли, і запускалися аж на кільканайцять миль від Царгорода. В тих битвах погинуло багато пашів; також багато з них забрали вояки живими в неволю. Тоті були відтак у Львові у вязниці; між ними находився волоський господар Дука.

6. Франц Кульчицький.

(З часів облоги Відня, за В. Гльницьким.)

Франц Кульчицький, дрібний шляхтич, родом з Самбірщини, поселився був у Відні на передмістю Леопольдштат. Там займався торгівлею, виїздив у купецьких справах часто на схід, пізнав там основно магометанські звичаї й

¹⁾ Правильне військо удержуване з четвертої части (кварта) доходу дїбр королївських.

обичаї і так добре вивчився турецької мови, що повірено йому в Орієнтальній Академії¹⁾ місце товмача. В часі облоги Відня був він поручником у компанії добровольців. Коли місто окружене страшною навалою неприятеля, утомлене його наступом і зневірене розпучливою обороною, находилось уже на краю остаточної немочи, задумав командант Штаремберг скріпити міщанського духа якою доброю вісткою з табору польсько-руських військ, що були під начальством короля Собесьького. Але як тут було дістатись до їх табору, коли місто з усіх сторін обсажене бісурманами, так що хіба птах міг був видобутися на волю крізь неприятельські війська. Штаремберг велів глядіти чоловіка охочого до такої виправи і міський посадник (бурмістр) небавом привів йому такого смілого чоловіка. Був се Кульчицький, котрий з листами і „железним письмом“ (щоби ніхто з християн його не зачіпав), з вірним слугою, Юрієм, вибрався в небезпечну дорогу. Оба були в турецьким одягу і вміли говорити по турецьки та пустилися нічю о одинайцятій годині просто до турецького табору. Страшна то була ніч! Лило як з ведра, а навкруги насила така пільма, що дороги ні на пядь не було видно. Наші смільчаки, прикучнувши на сирій землі поміж ворожими шатрами, щоби хоч сяк-так охоронитися від вихрів та дощу, рішилися там просидіти до рана. Скоро світ опинилися вони посеред безлічи шатер і аж тепер обгорнула їх тривога, як тут найти праву дорогу. Але годі було довго роздумувати; треба при помочи Божій попробувати щастя. От і рушили вони дальше. Хоч перемокли до нитки і тряслися з перестуди, удавали веселих і крізь неприятельські відділи кінниці поступали сміло, виспівуючи турецькі пісні. На останку задержалися коло шатра одного агі²⁾, котрий закликав їх і питав їх ласкаво, що спонукало їх до вандрівки в таку негоду. Кульчицький, не заікуючись, відповів, що він з Білгороду, а його товариш з Великого Варадину; вони наспіли сюди за табором яко купці, але втратили все майно і тепер в тяжкій біді приневолені для прожитку найматися до роботи у винницях. Ага з милосердя велів їм подати кави і „питавши дещо, відпустив їх з осторогою, щоби не запускалися дуже далеко, бо можуть попасти в руки невірних („джаврів“). Раді, що так щасливо вирвалися,

¹⁾ Школа для науки східних мов.

²⁾ Старший.

пішли вони узгір'ями, порослими виноградом та корчами і дійшли до Каленбергу; але тут, побачивши турецькі війська, подалися назад, обійшли гору і запустилися аж під Кльостер-найбурґ. Не маючи певности, чи може і в сім місці не стрінуть ворога, вони знов звернулись з дороги і пішли в напрямі до Каленберґдорфу. Звідти побачили на березі Дунаю людей, в котрих по одежі пізнали христ'ян, почали до них кликати, що й вони христ'яни та їдуть з Відня і хочять дістатися на другий беріг. Тоді вислано по них човен і привезено на острів, де подибали суддю і людей з Нусдорфу, місточка віддаленого на милю дороги від Відня. Христ'яни, побачивши на незнайомих турецьку одіж, зразу дуже затривожились, але коли їм вказано желізнний лист, повитали їх з великою радістю, почастували їх їдою та напитками, і переправили їх у супроводі доброї ескорти на другий берег Дунаю.

Недалеко берега стояв табором відділ драґонів і Хорватів, та перед їх полковником станув Кульчицький wraz із своїм товаришем. Полковник, переглянувши папери, дав зараз добрі верхові коні та відслав їх з кількома своїми вояками до головної кватири князя Льотаринського. Се було 15. серпня 1683. року.

Князь Карло вельми зрадів листовними і устними вістями про стан столиці, котрій бажав вислати свою відповідь. Він умів представити Кульчицькому так горячими словами вагу сеї справи, що сей рішився зараз повернути до Відня. Дня 16. серпня вечером разом з Юрієм переправився він на відомий нам островець, звідтам подався до Нусдорфу, де випочав кілька годин та берегом Дунаю простував до Відня. На щастє смілих вандрівників зірвалася буря з густим дощем і се спасло їх від неволі. Скоро настала нічна пітьма, не могли вони йти на осліп, приневолені були лягти на землю та дождати досвітку. Скоро світ рішилися кождий іншою дорогою перекрадатися до міста, щоби на випадок нещастя бодай один з них міг Віденцям здати звіт з посольства. Та лише що розстались, побачив Кульчицький п'ятьох Турків і став на весь голос по турецьки кликати слугу назад до себе. Юрко повернув і оба знов ішли разом, але обернувшись побачили, як один з Турків бачно слідить за ними. Вони йшли поволі, неначєб не боялися нічого і в дорозі наткнулися на погорілу хату. Тут у пивницях сеї хати пересиділи аж до ночі.

Кульчицький заснув зараз з великої втоми; пере-страшений Юрко якось не міг зажмурити ока. Він із страхом побачив, як відчинилися двері пивниці і на сходах явилася якась постать. „Смерть наша!“ крикнув він у найбільшій тривозі над ухом свого пана, котрий в тій хвили зірвався на рівні ноги. Але незвісний чоловік мабуть рівно переляканий на вид двох людей, скочив у гору по сходах і щез без сліду. По такій пригоді Кульчицький не мав уже відваги дождити ночі в тім сховку; не гаявся він, а враз з товаришем обережно, зразу нишком, а відтак летом стріли пустився далше і вже без перепон дістався 17-го вересня о осьмій годині рано щасливо з поворотом до Відня.

Радість з їх повороту була у Відні безмірна, бо принесені вісти були веселі. Князь Карло в листі до Штаремберга писав, що вже наближається Собеський з численними військами і є повна надія на недалеку побіду.

Кульчицький дістав у нагороду 100 червінців і одну каменіцю в Відні, а по відході Турків і визволенню Відня дарував йому Собеський всю каву, яка лише находилася в турецьким таборі; Кульчицький в дарованім йому домі з великих складів тої кави отворив першу на всю християнську Европу кавярню.

Кульчицький сам описав своє посольство в окремії книжці, напечатаній за його життя, але нині вона належить до великих рідкостей, навіть по бібліотеках.

З М І С Т.

Нова доба.

	Стор.
1. Найважливіші відкриття	3
Відкриття Америки	4
Дальші відкриття в Америці	5
2. Відродини наук і мистецтв в Італії	6
а) Відродини наук	6
б) Відродини мистецтв	8
в) Відродини в Німеччині та Нідерландах, про- блиски його в Польщі і на Русі	9
3. Внутрішній неміч Німецького цесарства. Зріст могутности Габсбурзького роду і споріднення з Ягайлонами	10
4. Роздвоєння в Церкві і реформація	11
5. Наслідки реформації. Реформи в католицькій Церкві	14
6. Відродини наук і мистецтв у східній Європі. Польща під владою останніх Ягайлонів	15
7. Вплив відродин на культуру і письменство в Польщі. Внутрішній державний лад	18
8. Люблінська унія (1569. р.)	19
9. Громадський лад в українських землях під литовською і польською владою	20
10. Просвіта на Русі. Князь Константин Острожський. Цер- ковні братства і школи	21
До повторення	23
11. Початки козащини. Боротьба з Татарами і Турками	23
12. Перші козацькі війни з Польщею. Гетьман Сагайдачний	25
13. Московщина і війни з Польщею. Стефан Баторій	27
14. Шведська родина Вазів у Польщі. Церковна унія в Бересті	28
15. Війни з Туреччиною	30
16. Владислав IV. Петро Могила і Київська Академія. Нові козацько-польські війни	31
17. Хмельниччина. Початки козацьких війн 1648. р. Злука України з Московщиною 1654. р.	33
18. Конєць козацьких війн. Ян Собєський. Війни з Турками	34
19. Зріст Московщини за Петра Великого. Боротьба Мазени за самосійність України	36
Знесення Гетьманщини і зруйнування Січі	37

	Стор.
20. Австрійська держава під владою Марії Тереси й Йосифа II	38
21. Пруси великою державою	40
22. Змагання до поправи відносин у Польщі. Перший її розбір	41
23. Підєм Польщі з занепаду	43
До повторення	44
24. Північно-американська визвольна війна	44
25. Велика французька революція	46
26. Четиролітний сейм ухвалює конституцію 3-го мая 1791. р.	49
27. Повстання Костюшка. Другий і третій розбір Польщі	50
28. Загальна війна з Францією. Наполеон	51
29. Війна Австрії з Францією (1809. р.)	54
30. Наполеон на вершці слави. Війна з Росією. Початок визвольної боротьби	55
31. Нове уладження Європи на віденським конгресі	57
До повторення	58
32. Осенні придбання в першій половині 19-го століття	59
33. Нові перевороти в Європі (1820—1850. р.)	61
34. Відродження українського народу в Росії	62
35. Листопадове повстання в Польщі	64
36. Революція в Австрії	65
37. Дальші заворушення в Австрії. Цісар Франц Йосиф (1848—1916)	67
38. Відродження українського народу в Австрії	67
39. Боротьба за верховладу в Німеччині	69
40. Наполеон і кримська війна	70
41. Зміни в Росії за Олександра II. Січневе повстання 1863. р.	71
42. Розвиток Австрії за володіння цісаря Франца Йосифа I. (1848—1916)	73
43. Зріст могутности Прус. Кінець Наполеона III.	75
44. Воєнні події на Балканському півострові	76
45. Важливіші новітні придбання найновітніших часів	78
46. Тридержавний союз. Воєнні події в інших частих світа	79
47. Велика світова війна	82
48. Події на сході Європи	84

Додаток.

Історичні виїмки для домашнього читання.

1. Катедральний костел на Вавелю в Кракові	90
2. Князь Василь Константин Константинович Острожський	90
3. Вдача і хоробрі діла гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.	91
4. Король Собеський на ловах у Красноушчі	92
5. Поразення Турків під Віднем 1683. р.	93
6. Франц Кульчизький	96

ІЛЮСТРАЦІЇ

ДО

ОПОВІДАНЬ

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ.

	Стор.
1. Церква св. Петра в Римі	1
2. Пієта Михайла Ангела	1
3. Катедрa у Фльоренції	2
4. Тайна вечера Леонарда да Вінчі	2
5. Сикстинська Мадона Рафаеля	3
6. Св. ніч Вифлеємська Кореджйя	3
7. Жигимонтівська каплиця в Кракові	4
8. Церква Успенія Пр. Б. у Львові	4
9. Чотири апостоли Дірера	5
10. Князь Василь Константин Острожський	5
11. Замок в Острозі	5
12. Башта Острожського замку	6
13. Дніпрові пороги	7
14. Запорозьська Січ	7
15. Князь Дмитро Вишневецький-Байда	8
16. Військові козацькі знамена	8
17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	9
18. Галера й чайки	9
19. Митрополит Петро Могила	10
20. Могилянська Академія в Києві	10
21. Гетьман Богдан Хмельницький	11
22. Гетьман Петро Дорошенко	12
23. Гетьман Іван Виговський	12
24. Наказний гетьман Павло Полуботок	13
25. Іван Котляревський	14
26. Микола Костомаров	15
27. Пантелеймон Куліш	16
28. Маркіян Шашкевич	16
29. Катедральний костел на Вавелю в Кракові	16

1. Церква св. Петра в Римі.

2. Пієта Михайла Ангела.

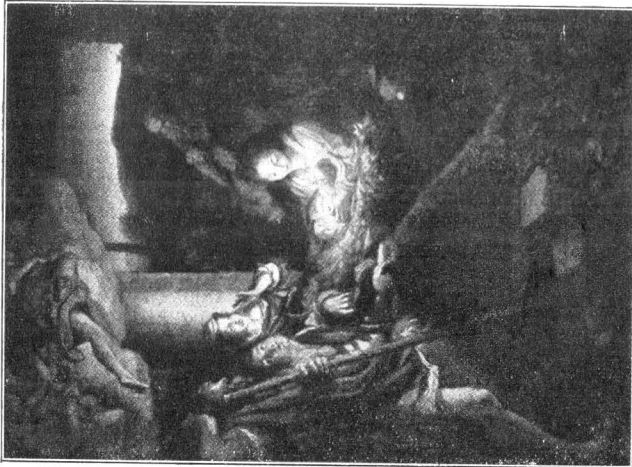
3. Катедра у Фльоренції.

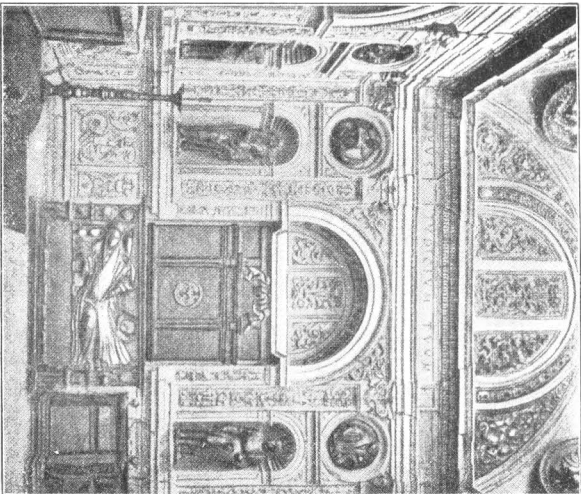
4. Тайна вечеря Лєонарда да Вінчі.

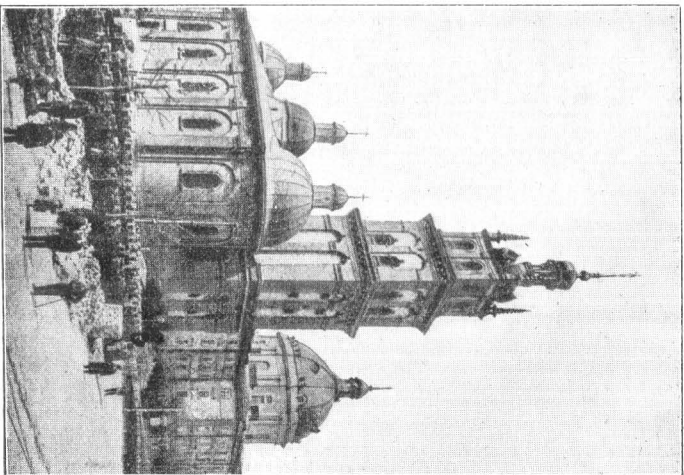
5. Сикстинська Мадонна Рафаеля.

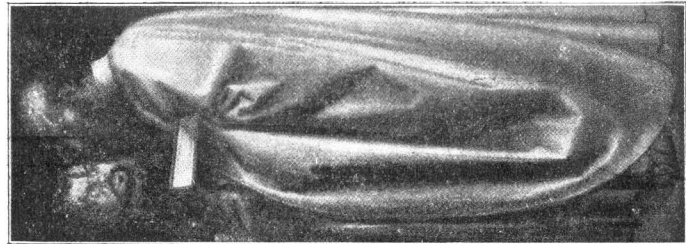
6. Св. ніч. Вифлємська Кореджій.

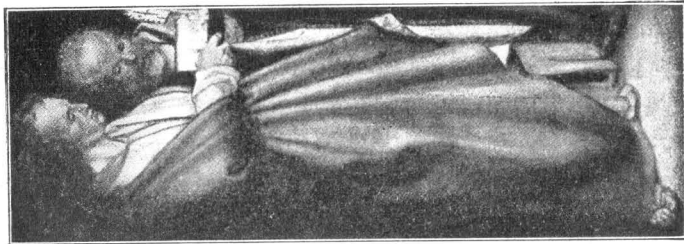
7. Трійцкієвська каплиця в Києві.

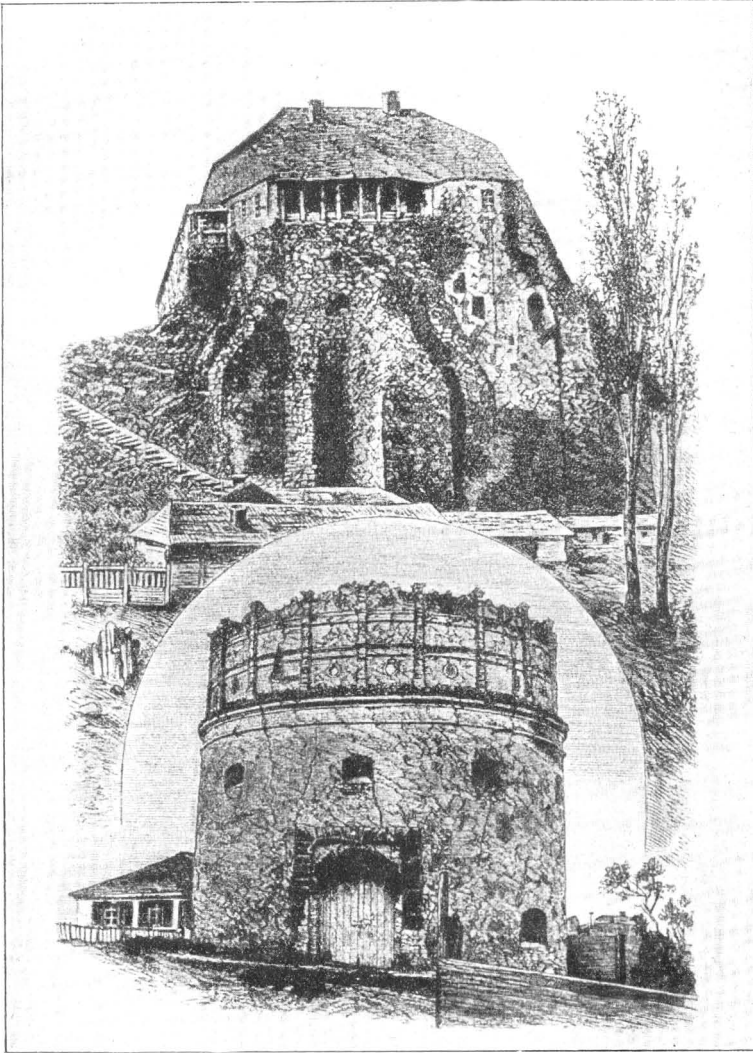
8. Церква Успенія Пр. Богородиці
(волицька) у Львові.

9. Чотири апостоли Дірега.

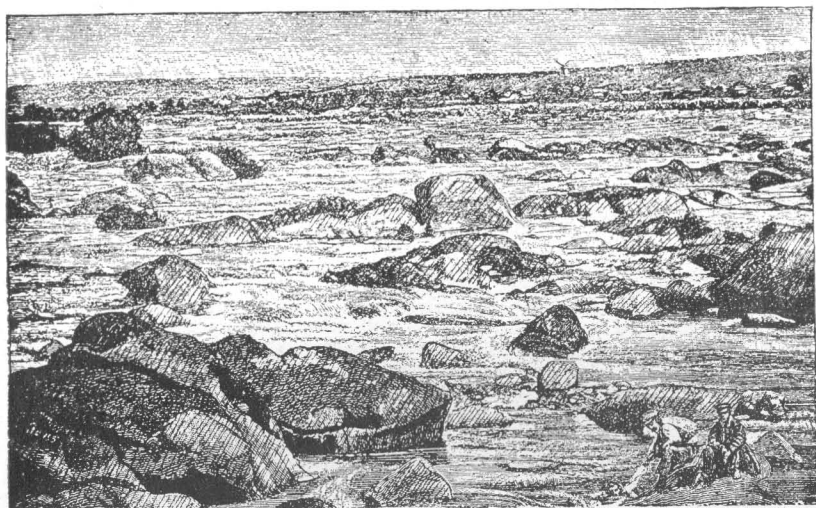

10. Князь Василь Константин Острожський.

11. Замок в Острозі (на горі).

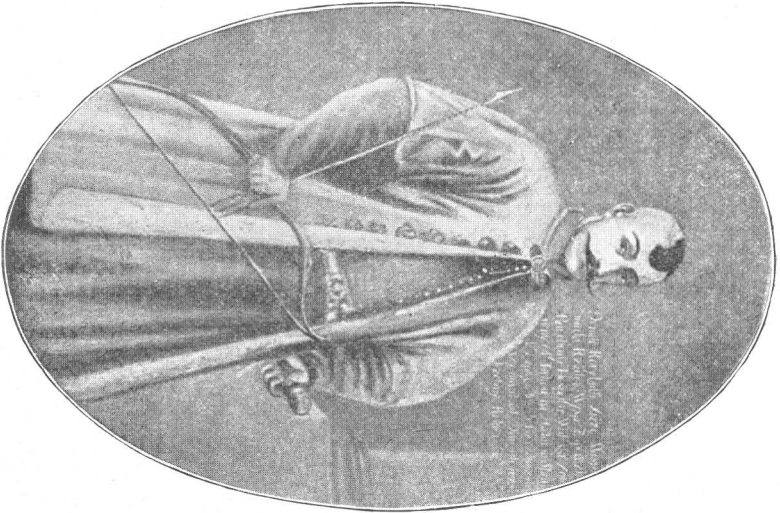
12. Башта Острожського замку (в долині).

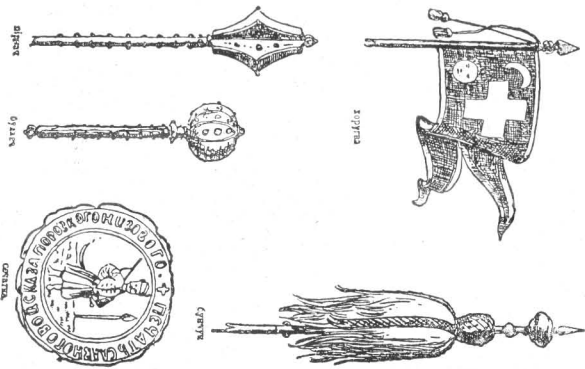
13. Дніпрові пороги.

14. Запорозьська Січ.

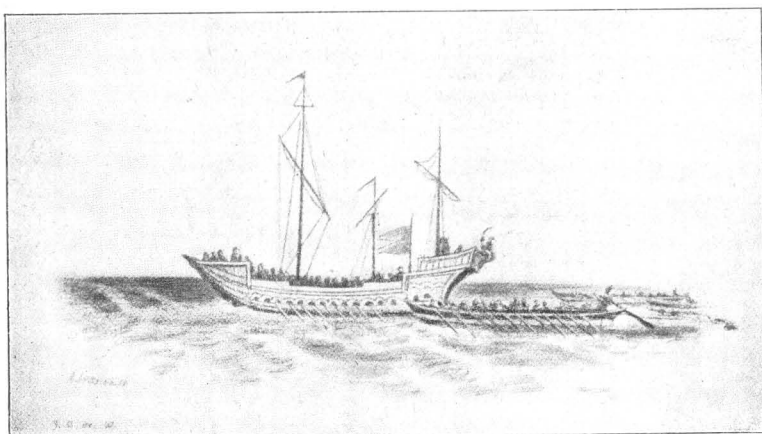
15. Князь Дмитро Вишневецкий-Байда.

16. Військові козацькі знамена.

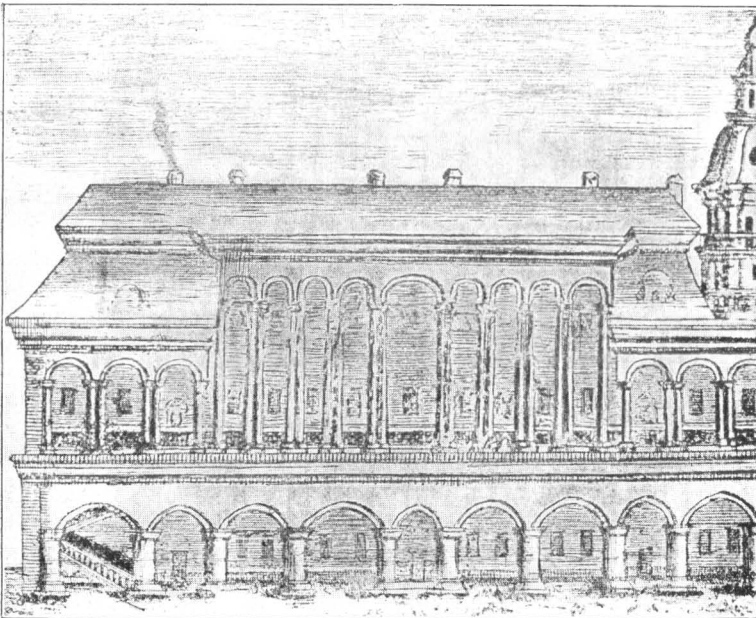
17. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

18. Галера її чайки.

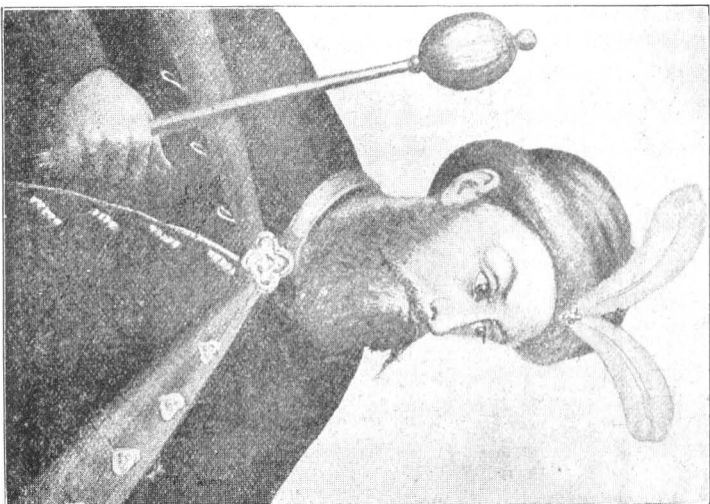
19. Митрополит Петро Могила.

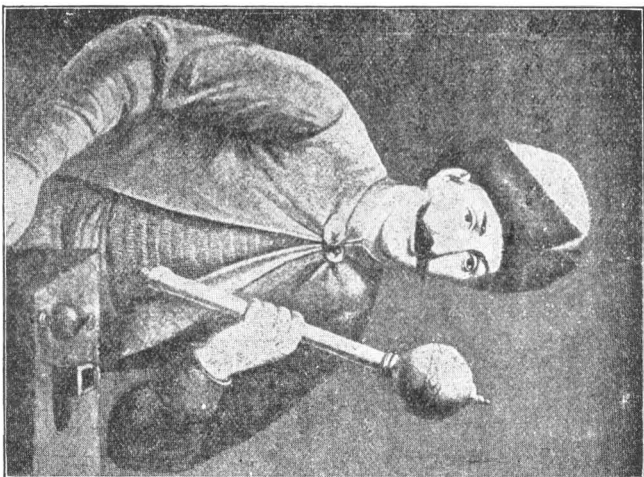
20. Могилянська Академія в Києві.

21. Гетьман Богдан Хмельницький
(з ритовини Гондіюса).

22. Гетьман Петро Дорошенко.

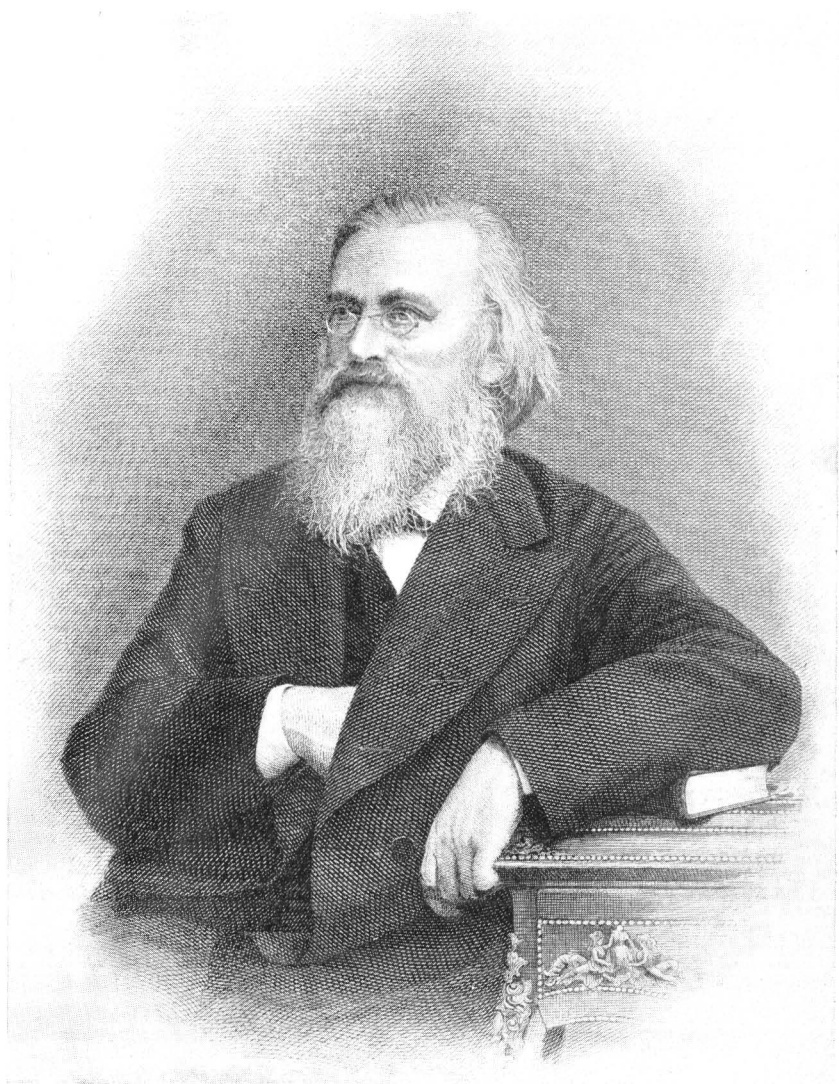
23. Гетьман Іван Вигівський.

24. Наказний гетьман Павло Полуботок.

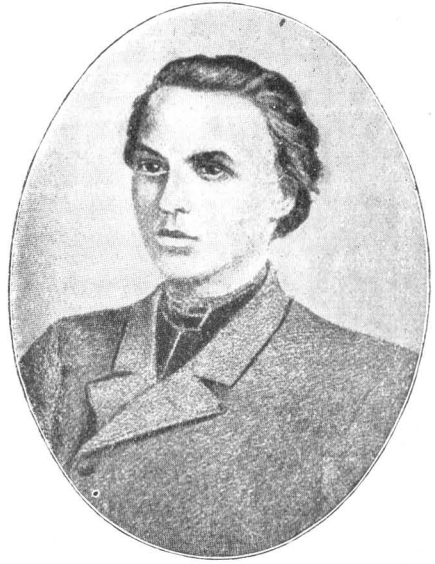
25. Иван Котляревський.

26. Микела Костомаров.

27. Пантелеймон Куліш.

28. Маркіян Шашкевич.

29. Катедральний костел на Вавелю у Кракові.

Накладом видавництва
„Українське Слово“